

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA‘LIMI VAZIRLIGI
AJINIYOZ NOMIDAGI NUKUS DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

FILOLOGIYA FAKULTETI

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI KAFEDRASI

Katta o‘qituvchi S.JALILOV

«O‘QITUVCHI NUTQI MADANIYATI»
fani bo‘yicha o‘quv metodik majmua

(3-kurs bakalavriat bosqichi talabalari uchun)

NUKUS - 2012

MUNDARIJA

Ma`ruza mashg`ulotlari		
1-mavzu	Kirish. O'qituvchi nutqi madaniyati kursining maqsadi va vazifalari.	
1.1.	Nutq madaniyati kursining maqsadi va vazifalari.	
1.2.	Nutq madaniyati tushunchasi.	
1.3.	Nutq madaniyati kursining lingvistik va nolingvistik sohalar bilan aloqasi.	
2-mavzu	Nutq madaniyatini o'rganish tarixi	
1.1.	Qadimgi Yunoniston va Rimda notiqlik san'ati.	
1.2.	Sharqda notiqlik san'ati.	
1.3.	Tilning sofligi uchun kurash	
1.4.	Til siyosatining shakllanishi	
3-mavzu	Til va nutq munosabatlari	
1.1.	Til va nutq.	
1.2.	Til madaniyati va nutq madaniyati.	
1.3.	Nutq shakllari.	
1.4.	Nutqni rivojlantirish usullari.	
1.5.	Yozma va og'zaki nutq.	
4-mavzu	Nutqning kommunikativ (aloqaviy) sifatleri	
1.2.	Xalq tili va adabiy til. Sheva, dialekt lahja.	
1.2.	Adabiy til nutq madaniyatining asosi.	
1.3.	Nutq madaniyati va me'yor (norma).	
1.4.	Nutqning to'g'riligi.	
1.5.	Adabiy til mezonlarining buzilish sabablari.	
1.6.	So'z urug'usi mezon.	
1.7.	Morfologik va sintaktik mezon.	
1.8.	Uslubiy mezon.	
1.9.	Imlo va tinish belgilarni ko'llash mezonlari to'g'rimi.	
1.10.	Nutqning to'g'riligi va badiiy adabiyot	
5-mavzu	Nutqning aniqligi, mantiqiyliigi va sofligi.	
1.1.	Aniqlik nutqning asosiy kommunikativ sifati.	
1.2.	Sinonimiya, omonimiya, paronomiya va aniqlik.	
1.3.	Nutqning mantiqiyliigi.	
1.4.	Nutqning sofligi va unga putur yetkazuvchi unsurlar.	
6-mavzu	Nutq madaniyati va o'qituvchi nutqi	
1.1.	Nutq madaniyati va o'qituvchi nutqi.	
1.2.	Nutq texnikasi.	
1.3.	O'qituvchi nutqiga qo'yiladigan asosiy talablar	
1.4.	O'qituvchi nutqiga qo'yiladigan talablar: a) mazmundorlik b) dilkashlik.v)ifodalilik va izchillik g) g'oyaviy-siyosiy yetuklik va grammatik to'g'rilik.	

Ma`ruza №1. O`qituvchi nutqi madaniyati kursining maqsad va vazifalari

Reja:

1. O`qituvchi nutq madaniyati kursining dolzarbligi, uning maqsad va vazifalari.
2. Nutq madaniyati tushunchasi.
3. Nutq madaniyati kursining lingvistik va nolingvistik sohalar bilan aloqasi.

Tayanch tushunchalar

Nutq madaniyati kursining maqsadi, vazifalari.

Nutq madaniyati tushunchasi.

Nutq madaniyati va boshqa fanlar.

Nutq madaniyati hozirgi davr tilshunoslik fanining dolzarb muammolaridan biridir. Bu muammoni hal etish umummadaniyatimiz taraqqiyoti, shuningdek, oliy maktablarda, o`rta maxsus o`quv yurtlarida, umumiy o`rta tlim maktablar va umuman dars o`tish jarayonini yaxshilash bilan ham bogliq. Shuni qayd qilish kerakki, bugungi kunda nutq madaniyati kursinining barcha o`quv yurtlarida o`rgatilishi quvonarlidir. Chunki notiqlik san`ati sirlarini o`rganish, o`z fikrini bayon qila olish, til vositasini kerakli va lozim bo`lgan o`rinda qo`llash, mantiqan barcha sohada xizmat qiluvchi har bir mutaxassis uchun, umuman, har qanday madaniyatli kishi uchun hayotiy zarurat deb hisoblanishi kerak. O`zbek adabiy tili va uning normalarini ilmiy o`rganish ham o`zbek nutqi madaniyati sohasi uchun nixoyatda muhimdir. Adabiy tilning rivojlanish qonuniyatlarini, adabiy til meyorlarining umumiy holatini, undagi turgun va noturgun hodisalarni chuqurroq tekshirmay turib adabiy tilning nutq madaniyati haqida gapirish aslo mumkin emas.

Til ham, fe`l-atvor ham odamga qon bilan kirib, uning butun jismu joniga taralib ketuvchi ananalar ekan, bularga e`tibor bermaslik, hamisha katta-kichik fojialarni keltirib chiqaradi.

Nutq madaniyati fani o`zbek tilshunosligining o`ziga xos amaliy sohasidir. U tilshunoslikning nazariy kurslaridan olingan bilimlarga suyangan holda to`g`ri va chiroyli nutq tuzish yo`llarini o`rgatadi. U til, til normalari, nutq, nutqning sifatlari, nutqiy uslublar, nutqda uchrashi mumkin bo`lgan kamchilik va xatolar, nutqning talaffuziga doir muammolar yuzasidan bahs yuritadi. Nutq madaniyati fan sifatida o`z tekshirish ob`ekti va vazifalariga ega. Uning tekshirish predmeti nutqning til qurilishi, adabiy til normalari va nutqning kommunikativ (aloqa uchun kerakli) fazilatlaridir. Nutq madaniyati nazariyasida til normasi markaziy tushunchadir. «Til madaniyatining asosiy tekshirish obyekti adabiy til normalari, asosiy vazifasi esa ushbu normadagi ikkilanishlarni bartaraf etish bo`lmogi kerak»

Shunday qilib, nutq madaniyati asoslari fani adabiy til normalarini, uning tarixiyiligini, taraqqiy etib borishi undagi ba`zi unsurlarning eskirishi, ular o`rnida yangi normativ unsurlarning paydo bo`lishini ko`zatib, qayd etib boradi. Biroq bu fan adabiy normalarni yaratmaydi, b1`zi bir hodisalarni norma sifatida majburan

kiritmaydi. Balki o'zbek milliy adabiy tili faoliyatini, uning rivojlanishini ko'z atib boradi, ob'ektiv qonunlarini kashf etadi, shular asosida tavsiyalar beradi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining to'liq shakllanganligi va ulkan ijtimoiy vazifani bajarayotganligi hech birimizga sir emas. Bu til diyorimiz vakillari uchun umumiy til sifatida shakllandi.

O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi jumhuriyatimizda davlat ishlarining, o'qish-o'qitish, t'lim-tarbiya, targibot-tashviqot ishlarining shu tilda olib borilishi uchun juda katta imkoniyat yaratdi. Tilga bo'lgan munosabat tubdan o'zgardi, uning barcha imkoniyatlarini o'rganish ishlari keng ko'lamda olib borilyapti. Lekin, shuni ham eslash joizki, tilning ijtimoiy vazifasini bajarilish darajasini belgilovchi omillardan biri bo'lmish nutq madaniyati etarli taraqqiy etmaganligi achinarli bir holdir. Shu bois nutq madaniyati sohasini chuqurroq o'rganish oldimizga qo'yilgan muhim masalalardan biri hisoblanadi. Shunki nutqimizda uchrab turadigan nuqson va kamchiliklarni bartaraf qilish, nutq madaniyatini har qachongidan ham yaxshiroq rivojlantirish umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan siyosiy va ijtimoiy masaladir. Bu masala bilan shu2ullanish ishiga faqat tilshunoslarga emas, balki jumhuriyatimizda istiqomat qiluvchi barcha soha vaqillari e'tibor berishlari maqsadga muvofiqdir. Shunki, nutq madaniyati umuminson madaniyatining tarkibiy qismi b'olib, kishilarni yuksak madaniyatli bo'lishlarini belgilaydi. Bu masalaning bir tomoni bo'lsa, ikkinchidan, xalqaro hayotda ikki qarama-qarshi ijtimoiy gurux o'rtasida mafkuraviy kurash nihoyatda keskinlashgan bir davrda yashamoqdamiz. Bu narsa ham mafkuraviy kurashning asosiy quroli bo'lgan tilning har qachongidan ham o'tqir va keskin bo'lishini taqazo etadi. Prezidentimiz I.A. Karimov ham bunga alohida e'tibor berib bunday degan edilar: «G'oyaga qarshi faqat g'oya, fikrga qarshi faqat fikr, jaholatga qarshi faqat ma'rifat bilan bahsga kirishish, olishish mumkin»: «...Eng dahshatlisi fikr qaramligi tafakkur qulligi»...

«...Maktabda bolalar mustaqil fikr yuritishga o'rgatiladimi, aminmanki o'rgatilmaydi. Mabodo, biror o'quvchi o'qituvchiga e'tiroz bildirsa, ertaga hech kim havas qilmaydigan ahvolga tushib qoladi. Maktabdagi jarayonda o'qituvchi hukmron. U boladan faqat o'zi tushuntirayotgan narsani tushunib olishini talab qiladi. Prinsip ham tayyor: mening aytganim-aytgan, deganim-degan».

«O'qituvchi va o'quvchi munosabatidagi majburiy itoatkorlik o'rnini ongli intizom egallashi juda qiyin kechyapti. O'qituvchining bosh vazifasi o'quvchilarga mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilishdan iboratligini ko'pincha yaxshi tushunamiz, lekin afsuski, amalda tajribamizda unga rioya qilmaymiz. Demokratik jamiyatda bolalar, umuman, har bir inson erkin fikrlaydigan etib tarbiyalanadi. Agar bolalar erkin fikrlashni o'rganmasa, berilgan t'lim samarasi past bo'lishi muqarrar. Albatta, bilim kerak. Ammo, bilim o'z yo'liga. Mustaqil fikrlash ham katta boylikdir». (Barkamol avlod orzusi. 16-bet).

Nutq tadbirkorligini singdirish maktabda o'qituvchining bosh vazifasidir. U birinchi soatdan boshlab to oxirgi mashg'ulotgacha o'quvchilarda nutq madaniyati (tadbirkorligi)ni tarbiyalashga xizmat qilishi kerak.

Shu o'rinda taniqli tilshunos olim Nizomiddin Maxmudovning kuyunchaklik bilan aytgan fikrlarini keltirib o'tish lozim: «Ayni paytda nutqiy madaniyat

tarbiyasi bilan maktabdagi, hech bir istisnosiz, barcha o'quv fanlari ham bilvosita shugullanishi kerak. Matematika bo'ladimi, fizika yoki tarix bo'ladimi, o'qituvchi o'z nutqiy madaniyati bilan namuna ko'rsatishi, tegishli fan sohasining tugal tilini namoyish etishi va shu yo'l bilan o'quvchidagi so'z sezgisiga kuch berishi maqsadga muvofiq. TIlim amaliyotida ko'rgazmalilik azaldan eng zaruriy omil sifatida qarab kelinadi, shuning uchun o'qituvchi juda ko'p vaqtini turli ko'rgazmali qurollar tayyorlashga sarflaydi. Bu ma`qul, ammo, unutmazlik kerakki, nutqiy madaniyatni o'rgatish, chiroyli so'z zavqini o'stirish, umuman, til estetikasi tarbiyasida asosiy, jonli ko'rgazmali qurol o'qituvchining o'zidir». («Ma`rifat manzillari» N. Mahmudov)

Akademik A.Hojiyev o'zining «Lingvistik terminlarning izohli lug'ati» kitobida nutq madaniyati terminiga quyidagicha tIrif beradi.

1. Filologiya fanining jamiyat taraqqiyotidagi tildan foydalanish jarayonini o'rganish, kishilar orasidagi aloqa vositasi bo'lgan tildan foydalanish qoidalarini ilmiy asosda belgilash bilan shu2ullanuvchi bo'limi.
2. Nutqning normativligi, uning ma'lum tarixiy taraqqiyot davrida shu tilda so'zlashuvchi jamoa tomonidan qo'yiladigan talablarga mosligi: talaffuz, urg'u, so'z qo'llash, shakl yasalishi, so'z birikmasi va gap tuzish meyorlariga amal qilish. Nutqning normativligi fikrning aniq,ravshan va sofligini ham o'z ichiga oladi (yq-bet). Demak, nutq madaniyati tushunchasi ikki xil (tor va keng) ma'noda qo'llanilar ekan.

Nutq madaniyati fani tilning hamma sohalari bo'yicha adabiy til normalarini tadqiq qilib boradi. Eng maqbul hodisalarning adabiy normasini mustahkamlash uchun tavsiyalar beradi. Biroq bu fan adabiy normalarni yaratmaydi, blzi bir hodisalarni norma sifatida majburan kiritmaydi. Balki o'zbek milliy adabiy tili faoliyati, uning rivojlanishni kuzatib boradi, ob``ektiv qonunlarni kashf etadi, shular asosida tIlim beradi.

Nutq madaniyati o'zbek tilshunosligining nazariy bilimlariga suyangan holda to'g'ri va chiroyli nutq tuzish sanatini o'rgatadi. U tarbiyashunoslikning malum sohasi sifatida chiroyli nutq sifatlari, nutq uslblari, kamchilik va xatolari, nutqiy asoslari, ko'rinishlari hamda talffuzga doir muammolari yuzasidan bilim beradi. Kishilarda madaniy nutq malakasini shakllantirish, yani adabiy til, umumtil mezonlariga, mavjud qoidalarga to'la amal qilagan holda nutq tuzish malakasini shakllantirish nutq sanltining asosiy vazifalaridar. Shu bilan birga yaxshi nutqni baholash va targ'ib qilish ham uning vazifasi doirasiga kiradi.

Nutq madaniyati kursi lingvistik sohalarning barchasi bilan chambarchas aloqador. Shunngdek u adabiyot, pedagogika, psixologiya, etika, estetika kabi fanlar bilan ham aloqadorlikka ega.

Umumiy madaniyatni belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblangan nutq madniyati, shuningdek nutq odobi, muomala madaniyati ularning o'zaro munosabati kabilar yangi asr bo'sag'asida o'zining umumjahon halqlari o'rtasidagi o'rni va mavqeini anglashga intilayotgan kishilar tomonidan o'z-o'ziga berilayotgan savollarga topilgan eng ixcham va ilmiy asosga ega javoblardan biri shuki, insonning kimligi uning ikki jihati - xatti-harakati va so'zi (nutqi), odamlar bilan o'zaro muomalasida namoyon bo'ladi.

Tekshirish savollari

1. Nuqt madaniyati haqidagi ta'limot qadimda qayerda shakllangan?
2. Sharqda nutq madaniyati masalalari bilan shug'ullangan mutafakkirlardan kimlarni bilasiz?
3. Nutq madaniyati kursini o'qitishdan maqsad nima?
4. Kursning maqsad va vazifasi haqida so'zlang.
5. Nutq madaniyati kursining dolzarbligi nimada?
6. Nutq madaniyati boshqa qaysi sohalar bilan aloqadorlikka ega?
7. Nutq madaniyatiga bog'liq qanday asarlarni bilasiz?
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlarida til va nutq madaniyatiga qanday e'tibor berilmoqda?

Adabiyotlar

1. Rasulov R., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati. T., 2004-yil.
2. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslar. R. Qo'ng'urov, E. Begmatov, Y. Tojiyev. -T., 2002-yil
3. E. Begmatov. Nutq madaniyati muammosining paydo bo'lishi va asoslanishi // Nutq madaniyatiga oid masalalar. -T., Fan, 1971-yil.
4. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. T., O'qituvchi, 1991-yil.

Ma`ruza №2. Nutq madaniyatini o`rganish tarixi

Reja:

1. Qadimgi Yunoniston va Rimda notqlik san`ati.
2. Sharqda notqlik san`ati.
3. Tilning sofligi uchun kurash.
4. Til siyosatining shakllanishi.

Tayanch tushunchalar:

Notiq-nutq qiluvchi

Sinegorlar-hozirgi advokatlar.

Logograflar -nutq matnlarini tuzib, yozib berish bilan shug`ullanuvchilar.

Epideyktik notqlik-tantanali notqlik.

Nahv – (arabcha) sintaksis grammatika.

Nazm – (arabcha) she`riy asar, she`riyat janri, she`r o`lchovi.

Nasr – (arabcha) proza, prozaik asar, proza janri.

Mantiq – (arabcha) tafakkur shakli va qonunlari haqidagi fan; logika.

Nadimlar, qissago`ylar, masalgo`ylar, badihago`ylar, qiroatxonlar

Nutq madaniyati haqidagi ta`limot qadimgi Rim va Afinada shakllangan bo`lsa ham, unga qadar qadimgi Misr, Ossuriya, Bobil (Vavilon) va Hindiston mamlakatlarida paydo bo`lganligi notqlik san`ati tajribasidan ma`lum. Bu davrda davlatning, savdo-sotiqning, sud ishlarining nihoyatda taraqqiy etishi notqlikni san`at darajasiga ko`targan edi. Chunki u paytlarda davlat arboblarning obro`-e`tibori va yuqori lavozimlarga ko`tarilishi ularning notqlik mahoratiga ham bog`liq bo`lgan. Notqlik san`ati sarkardalik mahorati bilan barobar darajada ulu2langan. Bu ikki san`atni mukammal egallagan kishilargina yuqori lavozimlarga saylanganlar. Umuman etuk inson bo`lish uchun, albatta, notqlik san`atini egallash shart qilib qo`yilgan. Grek notqlari Demosfen, Aristotel va Rim notqlari Siseron, Kvintilian kabi nazariyotchilarning hayotlaribunga misoldir. Ular kishilik jamiyatida ritorika va notqlik san`atining o`ziga xos maktabini yaratdilar. Siseronning “Notqlik haqida”, “Notiq”, “Brut” asalari, Mark Fabiy Kvintilianning “Notiq bilimi haqida”, Aristotelning “Ritorika” kabi asarlari ham qadimgi Rim va Yunonistonda madaniy nutq, notqlik nazariyasi rivojlanganligini ko`rsatuvchi bir omildir.

Notqlik sanati tarixiga nazar tashlaydigan bo`lsak, uning quyidagi turlarini ko`rishimiz mumkin:

q. Siyosiy-ijtmoy notqlik (siyosiy, iqtisodiy sohadagi, sessiya, anjumandagi, diplomatik, harbiy vatanparvarlik, miting nutqi va h.)

2. Akademik notqlik (o`quv yurtlaridagi, ilmiy ma`ruzalar, ilmiy sharh, axborot kabi)

e. Sud notqligi (Qoralovchi, oqlovchi, o`z-o`zini himoya qilish kabi).

r. Ijtimoyiy-maishiy notqlik (madhiya, yubiley yoki maqtov, t1ziya (motam), tabrik (tost, alyor) nutqi kabilar.

t. Diniy notqlik (xutba, v1z)

Yunonistonda sud jarayonida boshqa birov manfaatini ko'zlab nutq so'zlovchilar *sinegorlar (hozirgi advokatlar)* deyilgan. *Logograflar* ded ataluvchi toifalar esa sinegorlarning bir ko'rinishi bo'lib, nutq matnlarini tuzib, yozib berish bilan shug'ullanganlar.

Afina tuprog'ida notiqlik sanati juda qiziqish natijasida uning yangi-yangi turlari yuzaga kela boshlagan. Ana shulardan biri *epideyktik notiqlik*, yani tantanali notiqlikdir.

O'rta Osiyo madaniyati tarixida ham nutq madaniyati o'ziga xos mavqega egadir. Sharqda, jumladan, Movarounnahrda notiqlik, voizlik, ya'ni, va'zxonlik, Qur'onni tar2ib qilish bilan mushtarak holda so'zning ahamiyati, ma'nosi va undan o'rinli foydalanish borasida ko'p yaxshi fikrlar aytilgan. Ana shu nuqtai-nazardan qaralsa, "Nutq odobi", "Muomala madaniyati" nomlari bilan yuritilib kelgan nutq madaniyati tushunchasi juda qadimdan olimlar, ziyolilarning diqqatini tortib kelgan: Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Abu Abdulloh al Xorazmiy, Mahmud qosh2oriy, Zamaxshariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, So'fi Olloyor, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi ulu2 siymolar nutq odobi masalalariga, umuman nutqqa jiddiy e'tibor berishga da'vat etish bilan birga tilga, lug'atga, grammatikaga va mantiqshunoslikka oid asarlar yozdilar. Buyuk qomusiy olim Beruniy (97q-104h -yillar) o'zining "Geodeziya" asarida har bir fanning paydo bo'lishi va taraqqiy etishi inson hayotidagi zaruriy ehtiyojlar talabi bilan yuzaga kelishini aytadi. Uningcha, grammatika, aruz va mantiq fanlari ham shu ehtiyojning hosilasidir.

Ulug' vatandoshimiz Abu Nasr Forobiy to'g'ri so'zlash, to'g'ri mantiqiy xulosalar chiqarish, mazmundor va go'zal nutq tuzishda leksikologiya, grammatika va mantiqning naqadar ahamiyati zo'rliigi haqida shunday deydi: "Qanday qilib ta'lim berish va ta'lim olish, fikrni qanday ifodalash, bayon etish, qanday so'rash va qanday javob berish masalasiga kelganimizda, bu haqda bilimlarning eng birinchisi jismlarga va hodisalarga ism beruvchitil haqidagi ilmlar deb tasdiqlayman..."

Sharqning buyuk mutafakkiri Abu Nasr Forobiyning to'g'ri so'zlash, to'g'ri mantiqiy xulosa chiqarish, mazmundor va go'zal nutq tuzishda leksikologiya, grammatika va mantiqning naqadar ahamiyatli zo'rliigi haqida shunday yozadi: "qanday qilib ta'lim berish va ta'lim olish, fikrni qanday ifodalash, bayon etish, qanday so'rash va qnday javob berish masalasiga kelganimizda, bu haqda bilimlarning eng birinchisi jismlarga (substantsiya -narsalar) va aksidensiya (hodisalari)ga ism beruvchi til haqidagi ilmlar deb tasdiqlaymiz."

Ikkinchi ilm grammatikadir. U jismlarga berilgan ism (nom)larni qanday tartibga solishni hamda substantsiya va aktsidentsiyaning joylashishini va bundan chiqadigan natijalarni ifodalovchi hiqmatli so'zlarni va nutqni qanday tuzilishni o'rgatadi.

Uchinchi ilm mantiqdir. Ma'lum xulosalar keltirib chiqarish uchun logik figuralarga binoan qanday qilib darak gaplarni joylashtirishni o'rgatadi. Bu xulosalar yordamida biz bilmagan narsalarni bilib olamiz hamda nima to'g'ri, nima

yolg'on ekanligi haqida hukm chiqaramiz². Abu Nasr Forobiy. Risolalar. T., 1975. 54-b.

Kaykovus tomonidan 1082-1083-yillarda yaratilgan, qadimgi Sharq pedagogikasining ajoyib asarlaridan biri hisoblangan "Qobusnoma"da ham nutq odobi va madaniyati haqida ibratomuz fikrlar aytilgan. Asar 44 bobdan iborat bo'lib, uning 6-7-boblari so'z odobi haqidadir. Muallif farzandiga qilgan nasihatlar orqali o'quvchini yoqimli, muloyim, o'rinli so'zlashga, behuda gapirmaslikka undaydi. So'zlaganda o'ylab, har bir fikrdan kelib chiqadigan xulosani ko'z oldiga keltirib gapirish kerakligini, kishi kamtar bo'lishi, o'zini xalq orasida oddiy, kamtar tutishi lozimligini eslatib, maxmadonalik qilish, ko'p gapirish donolik belgisi emas... "Ey farzand, agar sen har qanday notiq bo'lsang ham, o'zingni bilganlardan pastroq tutgil, toki so'z bilimdonligi vaqtida bekor bo'lib qolmagaysan. Ko'p bilu, oz so'zla, kam bilsang, ko'p so'zlama, chunki aqlsiz kishi ko'p so'zlaydi, deganarki, jim o'tirish salomatlik sababidir. Ko'p so'zlovchi aqlli odam bo'lsa ham, xalq uni aqlsiz deydi..."

Ulug' shoir Yusuf Xos hojib turkiy xalqlarning XII asrdagi ajoyib badiiy yodgorligi bo'lgan "Qutadg'u bilig" ("Baxt keltiruvchi bilim") asarida so'zlarni to'g'ri tanlash va to'g'ri qo'llash haqida: "Bilib so'zlasa so'z bilig sanalur" degan edi. qisqa so'zlash, so'zlarga iloji boricha ko'proq ma'no yuklash haqida:

Ugush so'zlama so'z biror so'zla oz,

Tuman so'z tugunini bu bir so'zla yoz.

deydi. Mazmuni:

So'zni ko'p so'zlama, kamroq so'zla. Tuman (ming) tugunini shu bir so'z bilan ech. Gapirishdan maqsad so'zlovchi ko'zda tutgan narsa, hodisa, voqealarni tinglovchiga to'g'ri, ta'sirchan etkazishdan iborat. Shunday ekan, nutqning to'g'riligi, ravonligi va mantiqiyiligiga erishish muhim ahamiyat kasb etadi. Mutafakkir so'zlovchini tilning ahamiyatini tushungan holda, xovliqmasdan, so'zning ma'nolarini yaxshi anglab, nutqni ravon qilib tuzishga chaqiradi.

Adib Ahmad Yugnakiy (XII-XIII asrlar) ham so'zlaganda nutqni o'ylab, shoo'masdan tuzishga, keraksiz, yaramas so'zlarni ishlatmaslikka, mazmundor so'zlashga chaqiradi. Noto'g'ri tuzilgan nutq tufayli keyin hijolat chekib yurmagin, deb so'zlovchini ogohlantiradi:

Uquv so'zla so'zni eva so'zlama,

So'zing qizla, kedin, boshing kizlama.

(Mazmuni, so'zni uqib so'zla, shoshib gapirma, keraksiz, yaramas so'zlarni yashir, yaramas gaping tufayli keyin boshingni yashirib yurma.)

Nutq odobi deb yuritilgan qoida va ko'rsatmalarda sodda va o'rinli gapirish, qisqa va mazmundor so'zlash, ezmalik, laqmalik, qoralash, keksalar, ustozlar oldida nutq odobini saqlash, to'g'ri, rost va dadil gapirish, yol2onchilik, tilyo2lamachilikni qoralash va boshqalar haqida gap boradi.

O'rta Osiyo notiqligining o'ziga xos xususiyatlari shundan iborat ediki, u eng avval o'sha davr tuzumining manfaatlariga xizmat qilar edi. Bu davrda notiqlik san'ati ustalarining *nadimlar*, *qissago'ylar*, *masalgo'ylar*, *badihago'ylar*,

² Abu Nasr Forobiy. Risolalar. T., 1975, 54-6.

qiroatxonlar, muammogo'ylar, voizlar, go'yandalar, maddohlar, qasidaxonlar deb yuritilishi ham ana shundan dalolat beradi. Ammo tilning yaratuvchisi xalq ekanligini va uning, eng avvalo, xalqqa xizmat qilishini to'g'ri anglovchi so'zlovchilik fikrli kishilar uning ijtimoiy mohiyatini doimo to'g'ri tushunib kelganlar. Navoiyning davlat arbobi sifatida mehnatkash xalq oldida qilgan chiqishlari, uning til haqida aytgan fikrlari buning dalilidir. o'zbek mumtoz adabiy tilining homiysi bo'lgan buyuk shoir Alisher Navoiy turkiy tilda nutq tuzishning bayroqdori sifatida uning butun ijodi bilan o'zbek tili boyliklarini namoyon etdi. Navoiy o'zbek adabiy tilida buyuk asarlar yaratish mumkinligini namoyish qildi. Shoir o'zining "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida har bir tilning ijobiy va salbiy tomonlari borligini eslatib o'tadi. Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn", "Mahbub ul-qulub", "Nazmul javohir" asarlari o'zbek tilida nutq tuzishning go'zal namunalari bo'lishi bilan birga, uning yuksalishiga ham katta hissa qo'shdi. U o'zining "Mahbub ul qulub" asarida shunday deydi: "Til muncha sharaf bila nutqning olatidir va ham nutqdurki, agar nopisand zohir bo'lsa, boshning ofatidir...", ya'ni til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir, agar u o'rinsiz ishlatilsa tilning ofatidir.

Navoiy to'g'ri, qisqa, lo'nda, yoqimli, mantiqli, tushunarli, jo'yali, aniq va ta'sirli nutq haqida o'zining "Arbain" asarida, shuningdek, "Xamsa" asaridagi besh dostonning har birida ham ajoyib fikrlarni aytib o'tgan.

O'zbek mumtoz adabiy tilining xomiysi, buyuk mutafakkir Alisher Navoiy turkiy tilda 2azal, nutq tuzishning bayroqdori sifatida o'zining butun ijodi bilan o'zbek tili boyliklarini, uning latif va go'zal qirralarini kashf etdi. Keyingi asrlarda ijod qilgan Xorazmiy, Bobur, Munis, Mashrab, Uvaysiy, Muqimiy, Furqat, Avaz o'tar o'zli, Fitrat, Behbudiy, So'fizoda, hamza va boshqa buyuk mutafakkirlar ham o'zbek muloqot xulqi haqida o'z fikrlarini turli janrlardagi asarlarida bayon etdilar.

Biroq nutq madaniyati muammolari bilan ilmiy asosda jiddiy shug'ullanish masalasi birinchi marta Praga lingvistik to'garagi vakillari tomonidan o'rtaga tashlandi. Ular 1929-yilda Pragada bo'lib o'tgan slavistlarning I sy'ezdi uchun tayyorlangan maxsus tezislari va keyingi asarlarida bu masalaga alohida to'xtalib o'tganlar. Yuksak taraqqiy etgan, Amerika, Yaponiya, Angliya, Germaniya va boshqa qator xorijiy davlatlarda tadqiqotchilar hozirgi paytda asosiy e'tiborlarini xuddi shu masalaga qaratmoqdalar. Bunga Madelin, Berkli-Alen, R.Brikman, R.Kershner, V.Birkenbil, Ch.Likson, D.Karnegi, A.Piz, F.Nitsshe, L.Gumilyov kabilaning ishlarining misol qilib ko'rsatish mumkin.

Garb mamlakatlarida nutqiy muloqot, uning sotsiolingvistik, psixolingvistik va pragmatik jihatlarini o'rganishga ba'zishlangan ko'plab maxsus jurnallar chiqa boshladi. So'nggi -yillar AQSh olimlari nuqtai muloqot sohasida juda katta tadqiqotlarni olib borayotganlarini aytib o'tish kerak. AQShda muloqot va ritorika bilan mashg'ul ko'plab ilmiy jamiyatlar va assotsiatsiyalar tashkil topganini va ular o'z ilmiy izlanishlarini chop etib borayotganliklarini eslatish zarurdir.

Bu masalani tilshunoslikning mustaqil sohasi sifatida o'rganishga rus tilshunosligida 20-q0-yillarda kirishildi.

1977 -yilda Moskvada “Natsional`no-kul`turnaya spetsifika rechevogo povedeniya” nomli, sal keyinroq “Natsional`no-kul`turnaya spetsifika rechevogo obucheniya narodov SSSR” nomi bilan mualliflar hamkorligidagi monografiyalarning chop etilganligi, shuningdek, yana bir qator olimlarning bu muammoga oid qator monografik tadqiqotlarining yuzaga kelganligi nutqiy faoliyat muammosini tobora dolzarb masalaga aylanib borayotganligidan dalolat beradi.

Turkologiyada ham insonlarning o`zaro muloqotga kirishish jarayoni tilshunoslarning diqqatini anchadan beri o`ziga jalb etib keladi. Jumladan, F.F.Sultonov, N.Djunusov, A.B.Medjidova, T.Aydarov, T.Karakeeva, D.Saidbekova kabi olimlar bu masala ustida maxsus izlanishlar olib borganlar.

O`zbek tilshunosligida bu masala bilan jiddiy shu2ullanish endigina bashlandi deyish mumkin. Bu holni o`zbek tilshunos olimlari S.Ibrohimov, O.Usmonov, E.Begmatov va boshqalar 1969-yili Toshkentda nutqimiz rivoji masalalari mavzuida o`tkazilgan Birinchi Respublika Konferentsiyasida qilgan ma`ruzalarida alohida ta`kidlaydilar. Jumladan, “...Masalaning bunday qo`yilishidan o`zbek tilshunosligida nutq madaniyati muammosi, umuman, o`rtaga qo`yilmagan ekan, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak. Nutq odobi deb yuritilib kelingan qoidalarning o`ziyoq, bu masalaning ko`hna tarixga ega ekanligini ko`rsatadi, qolaversa, 20-q0-yillarda **til qurilishi**, **til siyosati** degan nomlar bilan yuritilgan barcha millat va xalq tillari rivojiga bevosita tatbiq etilgan ulkan tadbir va choralarning o`sha vaqtda **til madaniyati**, endilikda **nutq madaniyati** deb yuritilayotgan muammoga qanchalik aloqadorligini belgilash 2oyat muhimdir”, deb yozadi E.Begmatov. Afsuski, o`zbek tili nutq madaniyatiga oid ishlarda uni nazariy jihatdan o`rganish o`rtaga jiddiy qo`yilgan emas. o`zbek tilshunoslaridan S.Ibrohimov, E.Begmatov, L.Xo`jaeva, B.o`rinboev, A.Rustamov, S.Inomxo`jaev, R.qo`n2urov, S.Karimov, T.qurbonov, A.Abduraxmonov, N.Maxmudov, T.qudratov, YO.Tojiev, N.hasanova, h.Tojimatov, O.qo`ldosheva, B.X.Raxmatullaeva, Sh.Iskandarovalarning ishlarida nutq madaniyatiga oid bir qator nazariy fikrlar aytilgan.

Nomlari ta`kidlab o`tilgan mualliflarning ishlaridan ma`lum bo`ladiki, o`zbek tilshunosligida ham nutq madaniyati va uning nazariy masalalari bo`yicha anchagina izlanishlarning aksariyati nutq madaniyatini sof lingvistik, uslubiy yoki pedagogik maqsadga yoritib berishga qaratilgan bo`lib, masalaga ijtimoiy-lisoniy aspektida yondoshilmagan.

Xullas, asrlar mobaynida kishilarni qiziqtirib kelgan nutq madaniyati soxasi ilmiy muammo sifatida tan olindi va uni chuqur tadqiq qilish lozimligi ko`pchilik olimlar tomonidan maqullandi. Shu sababli xam tilshunos V.V Veselitskiy 60-yillarning boshlaridayoq: “hozirda nutq madaniyati bo`yicha tadqiqot olib borishning zarurgini isbotlab o`tirish ortiqchadir” deb yozgan edi.

Shunday ekan, O`zbekiston dunyoga, dunyo xalqlari O`zbekiston nazar tashlayotgan, butun o`zbek xalqi o`z Prezidenti atrofida tobora mustahamroq jiplashib, milliy ma`naviyat, milliy ong, milliy mafkura haqida har qachongidan ham ko`proq qay2urayotgan bugungi kunda biz bilan do`stona va samimiy muloqatda bo`lishni istovchi davlatlar va millatlardan o`zbekdarning o`ziga xos

muloqot xulqini ham sir tutmaymiz, aksincha o'zbeklar bilan muammo cho'ida nimalar e'tibor berish lozimligini avvalo o'zimizga va boshqalarga o'rgatamiz. Zero, hech bir inson, hech bir millat o'zligini teran anglamasdan turib o'zgani durust tushunib etmagan.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek nutqi madaniyatining tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, qadimdan bu sohaga "Nutq odobi" nomi ostida ancha keng e'tibor berilgan bo'lib, keyingi asrlarda, ayniqsa, XIX-XX asrlarning ayrim vaqtlarida e'tibor ancha susayganligi ko'zga tashlanadi. Biroq keyingi -yillarda bu sohada ko'p ishlar qilindi.

O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi Respublikamizda davlat ishlarining, o'qish, o'qitish, ta'lim-tarbiya, tarbiot-tashviqot ishlarining shu tilda olib borilishi uchun juda katta imkoniyat yaratdi. Tilga bo'lgan munosabat tubdan o'zgardi., uning barcha imkoniyatlarini o'rganish ishlari keng ko'lamda olib borilayapti. Lekin shuni ham eslash joizki, tilning ijtimoiy vazifasini bajarilish darajasini belgilovchi omillardan biri bo'lmish nutq madaniyati etarli taraqqiy etmaganligi achinarli bir holdir. Shu bois nutq madaniyati sohasini chuqurroq o'rganish oldimizga qo'yilgan muhim masalalardan biri hisoblanadi. Chunki nutqimizda uchrab turadigan nuqson va kamchiliklarni bartaf qilish, nutq madaniyatini har qachongidan ham yaxshiroq rivojlantirish umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan siyosiy va ijtimoiy masaladir. Bu masala bilan shuullanish ishiga faqat tilshunoslarga emas, balki mamlakatimizda istiqomat qiluvchi barcha soha vakillari e'tibor berishlari maqsadga muvofiqdir. Chunki nutq madaniyati umuminson madaniyatining tarkibiy qismi bo'lib, kishilarning yuksak madaniyatli bo'lishlarini belgilaydi. Bu masalaning bir tomoni bo'lsa, ikkinchidan, xalqaro haytda ikki qarama-qarshi ijtimoiy guruh o'rtasida mafkuraviy kurash nihoyatda keskinlashgan bir davrda yashamoqdamiz. Bu narsa ham mafkuraviy kurashning asosiy quroli bo'lgan tilning har qachongidan ham o'tkir va keskin bo'lishini taqozo etadi. Prezidentimiz I.Karimov ham bunga alohida e'tibor berib bunday degan edilar: "2oyaga qarshi faqat 2oya, fikrga qarshi faqat fikr, jaholatga qarshi faqat ma'rifat bilan bahsga kirishish, olishish mumkin", "Eng dahshatlisi fikr qaramligi tafakkur qulligi"...

"Maktabda bolalar mustaqil fikr yuritishga o'rgatiladimi, aminmanki o'rgatilmaydi. Mabodo, biror o'quvchi o'qituvchiga e'tiroz bildirsa, ertaga hech kim xavas qilmaydigan ahvolga tushib qoladi. Maktabdagi jarayonda o'qituvchi hukmron. U boladan faqat o'zi tushuntirayotgan narsani tushunib olishini talab qiladi. Printsip ham tayyor: mening aytganim – aytgan, deganim - degan".

"O'qituvchi va o'quvchi munosabatidagi majburiy itoatkorlik o'rnini ongli intizom egallashi juda qiyin kechayapti. o'qituvchining bosh vazifasi o'quvchilarga mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilishdan iboratligini ko'pincha yaxshi tushunamiz, lekin afsuski amalda tajribamizda unga amal qilmaymiz. Demokratik jamiyatda bolalar, umuman har bir inson erkin fikrlaydigan etib tarbiyalanadi. Agar bolalar erkin fikrlashni o'rganmasa, berilgan ta'lim samarasi past bo'lishi muqarrar. Albatta, bilim kerak. Ammo, bilim o'z yo'liga. Mustaqil ham katta boylikdir". (Barkamol avlod orzusi. 16-bet.)

Nutq tadbirkorligini singdirish maktabda o'qituvchining bosh vazifasidir. U birinchi soatdan boshlab to oxirgi mashg'ulotgacha o'quvchilarda nutq madaniyati (tadbirkorligi)ni tarbiyalashga xizmat qilishi kerak.

Shu o'rinda taniqli tilshunos olim Nizomiddin Maxmudovning kuyunchaklik bilan aytgan fikrlarini keltirib o'tish lozim:

“Ayni paytda nutqiy madaniyat tarbiyasi bilan maktabdagi, hech bir istisnosiz, barcha o'quv fanlari ham bilvosita shug'ullanishi kerak. Matematika bo'ladimi, fizika yoki tarix bo'ladimi, o'qituvchi o'z nutqiy madaniyati bilan namuna ko'rsatishi, tegishli fan sohasining tugal tilini namoyish etishi va shu yo'l bilan o'quvchidagi so'z sezgisiga kuch berishi maqsadga muvofiq. Ta'lim amaliyotida ko'rgazmalilik azaldan eng zaruriy omil sifatida qarab kelinadi, shuning uchun o'qituvchi juda ko'p vaqtini turli ko'rgazmali qurollar tayyorlashga sarflaydi. Bu ma'qul, ammo, unutmazlik kerakki, nutqiy madaniyatni o'rgatish, chiroyli so'z zavqini o'stirish, umuman, til estetikasi tarbiyasida asosiy, jonli ko'rgazmali qurol o'qituvchining o'zidir”. (“Ma'rifat manzillari”)

Takrorlash uchun savollar:

1. Nutq madaniyati haqidagi tahlil qadimda qayerda shakllangan?
2. G'arb notiqchiligi yirik vakillari kimlar?
3. Notiqchilikning qanday ko'rinishlarini bilasiz?
4. Sinogorlar, logograflar nima bilan shug'ullanishgan?
5. Epideytik notiqchilik haqida nima deya olasiz?
6. Sharqda nutq madaniyati masalalari bilan shug'ullangan mutafakkirlardan kimlarni bilasiz?

Adabiyotlar

1. Rasulov R., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati. T., 2004-yil.
2. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslar. R. Qo'ng'urov, E. Begmatov, Y. Tojiyev. -T., 2002-yil
3. E. Begmatov. Nutq madaniyati muammosining paydo bo'lishi va asoslanishi // Nutq madaniyatiga oid masalalar. -T., Fan, 1971-yil.
4. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. T., O'qituvchi, 1991-yil

Ma`ruza № 3. Til va nutq munosabatlari

Reja:

1. Til va nutq.
2. Til madaniyati va nutq madaniyati.
3. Nutq shakllari.
4. Nutqni rivojlantirish usullari.
5. Yozma va og'zaki nutq.

Tayanch tushunchalar:

Pauza - ruscha to'xtam

Monolog – so'zlovchining o'ziga yoki tinglovchiga qaratilgan nutq

Diolog – ikki yoki undan ortiq kishining o'zaro suhbat

Imo-ishora - bu nutq jarayonida ixtiyorsiz ravishda namoyon bo'ladigan qo'l va gavda harakatlari.

O'pkadan kelgan havoning nutq organlariga ta`siri natijasida ularning harakati bilan aniq tovushlar sifitida yuzaga keladigan nutq tashqi nutqdur.

Nutq kishi ongida ham hosil bo'lishi mumkin. Ichki nutqqa kishilarning og'iz ochmasdan fikrlashi, munozara yuritishi, o'ylashi misol bo'ladi.

Til va nutq bir-biriga bog'liq hodisadir. Ularni bir-biridan ajratib qarash asossizdir. Til nutq uchun moddiy materialdir. Bu material asosida nutq tashkil topadi.

Tildan hamma narsa til jamoasi uchun umumiy bo'ladi. Tilda ruhiy va moddiy material mavjud. Morfema, fonemalarning kishi xotirasidagi obrazlari ruxiy material hisoblanadi. Nutq yaratish jarayonida ma`lum tovush to'xtami (komiksis) namoyon bo'ladigan so'z shakllari, morfemalar, tovushlar moddiy materialidir. Bunda til bir tomondan hodisa bo'lsa, ikkinchi tomondan ruxiy hodisadir, degan huloosa kelib chiqadi. Tilning ruxiy hodisaligi – uning ongda shakllanishidir. Moddiyligini esa nutq jarayonida yuzaga keluvchi mavjud tovushlar belgilaydi.

Nutq bu til deb ataluvchi, o'ta muhim vazifalarnin bajaruvchi noyob quroldan foydalanish jarayoni, til birliklari imkoniyatlarining borliq, tafakkur, ong hamda vaziyat kabi hodisalar bilan munosabatda namoyon bo'lishidir. Nutq harakatdagi til bo'lib, nutq 1zolarining harakati jarayonida paydo bo'ladi va so'z shakllari, erikin birikmalar, so'z tartibi va gaplardan tashkil topadi.

Nutq mavjud ifoda vositalaridan foydalangan holda mavjudlikka (haqiqatga) aylangan fikrdur. Nutq a`zolarining harakati jarayonida paydo bo'ladi. Ruxiy hodisa bo'lgan tilning ifoda vositalari nutq ixtiyoriga o'tgach haqiqatga aylanadi.

Til boyligi deganda nimani tushunmoq kerak? Odatda u yoki bu tilning boyligi gapirilganda asosan shu tildagi so'zlar ko'zda tutiladi. Tilda so'z miqdori qancha ko'p bo'lsa o'sha tilni boy til tarzida talqin qilish keng tarqalgan. Bu talqin ma`lum ma`noda to'g'ridir. Chunki tildagi so'z miqdori til boyligining ta`minlovchi asosiy omillaridan hisoblanadi. Bu o'rinda albatta o'zbek tilining sinonimlarga, frazeologizmlarga nihoyatda boy ekanligi, ular ma`nolarining,

shuningdek, umuman o'zbek tilidagi so'zlarning ko'p ma'nolilik darajasi nihoyatda yuqori ekanligi ham hisobga olinadi.

O'zbek tilida so'zlar tarkibidagi turli xil tovush o'zgarishlari, masalan, qora-qora, ora-ora kabilar o'ziga xos ifoda vositalaridir. Shuningdek, o'zbek tilida so'z urchishi hodisasi ham mavjud. So'zlardagi bu hodisani urchish atamasi bilan belgilash albatta shartlidir.

Bunda ayrim so'zlar tarkibidagi tovushlar qo'llanish jarayonida vujudga keladi. Sekin-asta esa bu variantlar o'zaro farqlanib ketadi va bir-biridan juda nozik darajada farqlanadigan tushunchalarini ifodalaydigan alohida so'zlarga aylanib qoladi: dam – dim, ol – il, yon – yoq kabi va h.k.

Nutq boyligi tildagi ana shu imkoniyatlar, ya'ni boyligni unda qay darajada o'z aksini topganligi bilan belgilanadi. Nutqda tildagi rang-barang vositalar o'z ifodasini topgan bo'lsa bunday nutq boy nutqdir. har bir kishi o'z nutqiga e'tibor qilsa, nutq tuzish mas'uliyatini his etsa, nutqning boy bo'lishini ta'minlashi mumkin. Zero, so'zga, nutqqa e'tiborsizlik bilan qarash uni qashshoqlashtiradi. Bu esa tilning qashshoqlashishi uchun ham sabab bo'ladi. Adabiyotshunos olim O.Sharafiddinovning quyidagi fikrlariga e'tibor qiling: "So'z juda o'jar narsa bo'ladi. Unga befarq qarasang ma'nosidan bir chimdim yashirib qolishga, hamma rangni namoyon qilmaslikka urinadi. Shunday so'zlar borki, ular kapalakka o'xshab jumladan jumlagi engil ko'chib yuraveradi, tayinli xizmati bo'lmaydi". ("Birinchi mo'jiza", 294-bet).

Insonning nutqiy ko'rinishi uch turda namoyon bo'ladi. Bular *so'zlash*, *mutolaa va eshitish*. So'zlash deyilganda so'zlovchining ma'lumot, maslahat berish, buyurish, o'ziga noma'lum bo'lgan narsalar haqida so'rashni anglatadi. So'zlanganda so'zlovchining bilimi, madaniyati, odobi yuzaga chiqadi.

So'zlash monologik va diologik ko'rinishda bo'lishi mumkin. Monologik nutqda bir kishining mulohazalari qarshi savollarsiz yokijvoblarsiz yuzaga chiqadi. Suhbatdosh tomonidan bo'linmaydi. Diologik nutqda muloqot qiluvchi navbat bilan goh tinglovchi, goh so'zlovchi bo'lib turadi.

Mutolaa o'quvchining yozma nutq orqali asar muallifi, obrazlari bilan muloqotidir. Mutolaa tufayli o'quvchi yozma nutqda aks etgan voqea-hodisalardan xabardor bo'ladi. Mutolaa ma'lumot olishning eng muhim yo'lidir. Kishi o'qish orqali ma'naviy etuklikka erisha boradi.

Ma'lumki, nutq og'zaki va yozma ko'rinishga ega. Og'zaki nutq gapirib turgan vaqt birligidagina mavjud bo'lib, bu jarayon tugashi bilan nutq ham tugaydi.

Og'zaki nutq tezkorlik bilan amalga oshadi. Tushunchalar bilan "uning libosi" bo'lgan so'z birgalikda "yashin tezligida" tilga kela boshlaydi.

Og'zaki nutqda so'z birikmalari va gaplarning modellari aytilmoqchi fikrlarga monand holda tezkorlik bilan tanlanadi. Gap qurilishini, modellarni aql nazorat qilib boradi. Fikrni aytganlarini xotirada ushlab turgan holda rivojlantirishga to'g'ri keladi.

Og'zaki nutq tahrir imkoniyatidan maxrum. U qanday shaklda borliqqa kelgan bo'lsa shundayligicha tinglovchiga xavola qilinadi.

Og'zaki nutqda odatda, muloqot uchun eng zarur narsalarnigina zuhur etiladi. Bu bir tomondan vaqt iqtisodi bilan ikkinchidan nutq kuchini tejash bilan bog'liq.

Shunga ko'ra unda uzundan-uzoq kirish, keng izohlar ham uchraydi. Ayniqsa, hodisalarning, narsalarning o'zaro bog'liqlik darajalari, ularning tinglovchi va so'zlovchiga ravshanligi darajasi hisobga olinadi.

Og'zaki nutq so'z boyligi jihatidan yozma nutqqa nisbatan ancha kambag'al bo'ladi. Unda bir xil so'zlar, bir xil shakllar bir qadar ko'proq takrorlanadi, bu hol til vositalarini tanlash qiyinchiliklari bilan bog'liqdir.

Og'zaki so'zlovchining faol nutqiy harakati to'xtam (pauza), ohang, urg'u, turli xil imo-ishoralar asosida tinglovchiga etib boradi.

To'xtam – ovoznining vaqtincha to'xtashi bo'lib, bu davrda nutq a'zolari to'xtaydi, nutq oqimi uziladi. To'xtam davrida nafas olinadi va nutqning navbatdagi qismini talaffuz qilishga hozirlik ko'riladi. To'xtamdan turli maqsadlarda foydalaniladi. Nutqning bir nafas tugaguncha aytilgan qismidan so'ng yangi nafas olish uchun qilingan to'xtalish nafasni rostlash to'xtami de-yiladi. Nafas rostlash to'xtamida o'pkaga havo to'ldirilib olinadi. Bunday to'xtamdan radio, televideniya suxandonlari yaxshi foydalanadilar.

Yozma nutq og'zaki nutqdan quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi. Nutqni yozayotgan muallif vaqt jihatdan bema'lol fikrlash imkoniyatiga ega bo'ladi. U o'z nutq qismlarini va butun nutqni qayta-qayta tahlil qilish, fikr uchun eng mos imkoniyatlarni tanlashi, gap tuzilishini ko'paytirishi mumkin. Shuning uchun ham yozma nutq og'zaki nutqdan ravondir.

Kishilarning nutqiy faoliyati monolog, diolog, polilog ko'rinishida amalga oshadi.

Monolog – so'zlovchining o'ziga yoki tinglovchiga qaratilgan nutqidir. Monolog nutqda so'zlovchi o'ziga ma'lum bo'lgan voqea – hodisalar, o'z ichki kechinmalari haqida ma'lumot beradi.

Ichki monolog adabiyotda qo'llanuvchi uslubiy usullardan biridir. Bu usul yuz bergan aniq voqealarni, ularning zamirida qahramon ichki kechinmalarida paydo bo'lgan fikrlar sifatida bayon etish imkonini beradi. Ichki monolog so'zlovchining ichki nutqidir.

Tashqi monolog so'zlovchining tashqi nutqidir. Unda til imkoniyatlari harakatga keladi.

So'zlovchining ichki his-tuyg'ulari, ruxiy kechinmalarini ifodalovchi tashqi nutq lirik monolog de-yiladi. Lirik monologda shaxsning orzu-umidlari, tashqi dunyadan olgan ta'surotlari, kelajak rejalari aks etadi.

So'zlovchining yuz bergan voqea-hodisalar haqida hikoya qilib berishi xabar monologi hisoblanadi. Xabar monologi hikoyachilik, qissachilikda ko'proq qo'llaniladi.

So'z bo'g'inlaridan birining boshqalariga nisbatan kuchliroq ovoz bilan aytilishi urg'u de-yiladi. So'zning urg'u tushgan bo'g'ini urg'uli bo'g'in, qolganlari urg'usiz bo'g'in de-yiladi. o'zbek tilida urg'u asosan so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi. So'zlarga qo'shimcha qo'shilsa urg'u ham ko'chadi.

Diolog nutq shakllaridan biri bo'lib, unda har bir fikr to'g'ridan to'g'ri suhbatdoshga qaratilgan bo'ladi. Diolog nutqning sintaktik qurilishi monologik nutqqa qaraganda sodda tuziladi. Diolog deganda ikki va undan ortiq kishilarning

o'zaro suhbatini tushuniladi. Dialogda har bir shaxsning gapini xat boshidan tire qo'yib yoziladi.

Imo-ishora deb, nutq jarayonida ixtiyorsiz ravishda namoyon bo'ladigan qo'l va gavda harakatlariga aytiladi. Imo-ishoralar yordamida fikr bildiriladi.

Savollar

1. Og'zaki nutqning xususiyatlari.
2. Xabar monologi qanday bo'ladi?
3. Dramatik monolog qanday ko'rinishda bo'ladi?
4. To'xtam nima?
5. Urg'u nima?
6. Ichki monolog nima?
7. Tashqi monolog nima?
8. Lirik monolog nima?
9. Dialog nima?
10. Imo-ishora nima?

Ma`ruza № 4. Nutqning kommunikativ (aloqaviy) sifatlari

Reja:

- 1.Xalq tili va adabiy til. Sheva, dialekt, lahja.
- 2.Adabiy til – nutq madaniyatining asosi.
- 3.Nutq madaniyati va me`yor (norma).
- 4.Nutqning to`g`riligi.
- 5.Adabiy til va mezon.
- 6.So`z urg`usi mezon.
- 7.Grammatik mezon.
- 8.Uslubiy mezon.
- 9.Imlo va tinish belgilarini qo`llash mezonlari.
- 10.Nutqning to`g`riligi va badiiy adabiyot.

Tayanch tushunchalar

Voiz – diniy mazmunda va`z qiluvchi, va`z aytuvchi, va`zxon.

Jargon – (frantsuzcha) biror ijtimoiy guruhning o`ziga xos va o`zigagina tushunarli bo`lgan, boshqalar tushunmaydigan yasama tili.

Uzus – biror til jamoasida til sistemasida mavjud bo`lgan imkoniyatlarning foydalanib kelinayotgan qismi. Uzus bir tilni boshqasidan ajratib turadigan shartlarni ham tilning ichki normalarini ham o`z ichiga oladi. Nutq normasi.

Adabiy til paydo bo`lgunga qadar nutq madaniyati borasida amal qilgan talab va tasavvurlar adabiy til paydo bo`lgandan keyingi davr, ya`ni adabiy til bilan bog`liq bo`lgan nutq madaniyati tasavvurlaridan farqlanadi. Chunki nutq madaniyati chinakam ma`noda adabiy til va uning normalari bilan bog`liqdir.

Adabiy til haqida gap borganda avvalo adabiy til – xalq tilining, milliy tilning oliy shakli de-yilgan ta`rifga duch kelamiz. Adabiy tilning oliy shaklligi bu tilning o`ziga xosligida, uning o`ziga belgilari va vazifalarida ko`rinadi. Adabiy til xalq tili negizida yuzaga keladi. Adabiy tilning paydo bo`lishi va uni yaratishdan maqsad umumxalq ommaviy aloqa vositasini yaratishdir. Adabiy tildan rasmiy davlat tili sifatida foydalanish bu tilning ijtimoiy-siyosiy sohalar tili, rasmiy muomala va yozishmalar tili, idoraviy ishlar va hujjatlar tili, diplomatik aloqalar tili, radio va televideniya tili, og`zaki targ`ibot va tashviqot tili, ilmiy uslublar tili, badiiy adabiyot va sahna tili, maorif, madaniyat tili kabi ko`p yo`nalishlarda rivoj topishi uchun yo`l ochadi.

Adabiy til ijtimoiy-siyosiy va ilmiy-madaniy hayotning barcha sohalarida aloqa quroli darajasiga ko`tariladi. Bu hol adabiy tilni madaniyat va tsivilizatsiyaning vositachisiga, bunga doir tushuncha va tasavvurlarni ifodalovchi, o`zida saqlovchi va keyingi nasllarga etkazuvchi qurolga aylantiradi.

Kishilardan nutq madaniyatini, ya`ni to`g`ri so`zlash va yozishni talab qilish uchun mana shunday so`zlash va yozishga vosita bo`la oluvchi qurolni belgilash lozim bo`ladi. Bunday qurol adabiy tildir. Adabiy til nutq madaniyatining tug`ri so`zlash va yozishning o`lshovi, mezonidir. Ammo

adabiy til tayyor holda qaerdandirpaydo bulgan, birdan tayer holda osmondan tushgan hodisa emas. U aslida nutq madaniyatining tarkibiy qismi, o'zi ham madaniylikka intiluvchi hodisadir. Shuning uchun ham masalan, "Praga lingvistik to'garagi" deb yuritiluvchi ilmiy maktabning vakillari bo'lmish tilshunoslar nutq madaniyati tushunchasini til madaniyati, adabiy til madaniyati deb nomlashadi. Ular nutq madaniyati de-yilganda avvalo adabiy til madaniyatini tushunishadi: "Adabiy til madaniyati deganda biz adabiy tilni ongli ravishda qayta ishlashni tushunamiz"¹.

Adabiy til madaniyati uchta hodisa (tushuncha)ni o'z ichiga qamraydi:

- 1) adabiy tilni ongli ishlash (normalash);
- 2) adabiy tilning ishlangan, ya'ni madaniylashgan holati;
- 3) madaniy adabiy til normalaridagi ba'zi holatlarni yanada qayta ishlash va takomillashtirish.

Nutq tuzish qoidalari quyidagi tartibda bo'ladi:

- a) tilning sinonimik imkoniyatlarini bilish va sinonimik qatoridan kerakli variantni ajratib nutqda qo'llash;
- b) nutqda ishlatiladigan so'zning anglatgan ma'nolarini har tomonlama bilish, noijodiy taxminiy qo'llashlardan qochish, chunki betayn so'z qo'llash nutqni beburd qiladi;
- v) omonimlarning xususiyatlarini bilish, chunki ularni bilmaslik aniqlikning buzilishiga olib keladi.
- d) paronimlarni bilish ulardagi tovush yaqinliklariga e'tibor berish.

Odatda mundarijaga mavzu tegrasidagi fikrlar, ma'lumotlar, voqealarning asar tilagiga muvofiq mohiyatini ochib bera oladigan yo'nalishlar kiritiladi.

Mundarijadagi asosiy qismlarning bir-biridan uzun, bir-biriga qarshi bo'lmasliklari, ya'ni bittasining bergan ta'siriga ikkinchisi qarshi bo'lmasligi darkor.

Tartib mundarijada yig'ilib to'lgandan keyingina "tartib"ga kirishi kerak. Tartib yolg'iz asar yozishda emas, so'zlashishda ham muhim ahamiyatga ega.

So'zlar, gaplarni uyushtirib tuzilgan asarlar adabiy bo'lsa bo'lmasa ikki yo'sindan birida tuziladi.

Bir asarda so'zlar, gaplar belgili bir ohangga bog'lanmasdan, belgilik bir o'lchov bilan o'lchanmasdan tarqalib, sochilib tuzilgan bo'lsa, bu asar "sochim" yo'sinida tuzilgan bo'ladi. Bir asarda so'zlar, gaplar belgilik bir ohangga boylanib belgili bir o'lchov bilan o'lchanib tuzilgan bo'lsa, u asar "tizim" yo'sinida tuzilgan bo'ladi.

So'zlashuv uslubi – bu usul leksikasi, fonemasi, morfologiyasi va sintaksisi bilan xalqning oddiy so'zlashuv tilini o'zida aks ettiradi. So'zlashuv uslubi uchun oddiylik, soddalik, betakalluflik, hayajonlilik xosdir. So'zlashuv uslubidagi og'zaki nutqda ba'zan yozma nutqqa, shevaga, vulgarizm va boshqalarga xos va so'z shakllarining ta'siri bo'ladi.

Og'zaki nutqning quyidagi vazifaviy (funktSIONAL) ko'rinishlari mavjud:

1. Kundalik adabiy so'zlashuv nutqi ko'rinishlari, Bunga adabiy tilda gapiruvchi shaxslarning kundalik so'zlashuv nutqini kiritish mumkin.

2.Lektorlar nutqi. Bu ko'rinishga o'rta va oliy maktab o'qituvchilarining, targ'ibotchi lektorlarning, olimlarning ma`ruzalari, chiqishlarini kiritish mumkin. Og'zaki nutqning bu xili asosan, monologik nutq xarakterida bo'ladi.

3.Radio va televideniya nutqi (tili). Bu ko'rinishga radio va televideniya orqali adabiy tilda so'zlangan nutqlar kiradi. Radio va televideniya nutqi asosini diktorlar, radio va televideniya izohlovchilari nutqi tashkil qiladi. Radio va televideniya orqali adabiy tilda olib borilgan eshittirishlar, ko'rsatuvlar, suhbatlar tili ham radio va televideniyaning o'ziga xos talablariga bo'ysunadi va ba`zi o'ziga xos normativ tomonlariga ega.

4.Sahna nutqi. Og'zaki nutqning alohida turi sahna nutqidir. Sahna nutqida ijro etilayotgan asarning til xususiyatlarini saqlagan holda, tomoshabinlar uchun umumtushunarli bo'lgan tilda so'zlashda intilish mavjud. Sahna nutqining umumtushunarli bo'lishini ta`minlaydigan asosiy omil adabiy tilda so'zlashdir. Bunda adabiy talaffuz ayniqsa muhim o'rin tutadi. Sahna nutqi nutqning yuqorida qayd qilingan ko'rinishlaridan diologik xarakterga egaligi bilan ham farqlanadi.

Nutqiy turlarni ba`zan ijtimoiy tabaqalar va guruhlar tili nuqtai nazaridan nomlash ham uchraydi. Chunonchi: o'qituvchilar nutqi, o'quvchilar nutqi, yosh – talabalar nutqi, bola nutqi (bog'cha balalari nutqi) kabi.

Umumiy norma ma`lum tilning, masalan, o'zbek tilining barcha ko'rinishlarida qo'llanayotgan normalar sistemasining yig'indisidan iborat:

- 1)o'zbek adabiy tili normasi;
- 2) o'zbek laxja va shevalari normasi (dialektal norma);
- 3) o'zbek suzlashuv nutki normasi;
- 4) o'zbek tilining ijtimoiy tarmoklari, ya`ni “ijtimoiy dialektlar”, “ijtimoiy argolar” normasi (jargonlar, professional nutq ko'rinishlari, argoning boshqa xillariga xos normalari)”.

Bizni, albatta, nutk madaniyati nutai nazaridan adabiy til normasi qiziqtiradi. Ana shu norma tufayli til, yukorida ta`kidlaganimizdek, umumxalq tilining yashash shakllaridan farq qiladi. Til unsurlarini normativ holatga keltirishga intilish adabiy tilning o'ziga xos xususiyati bo'lib, bu jarayon muntazam davom etib turadi.

Talaffuz normalari. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakli bo'lgani kabi, nutqda ham imloviy hamda talaffuz normalari mavjuddir.

Talaffuz normalari, ya`ni adabiy talaffuz normasi til birliklarining og'zaki nutq jarayonida adabiy til normasiga muvofiq kelishidir. YOzuv tufayli o'zbek tilining imloviy normasi anchagina durust holga keltirilgan bo'lsa ham, talaffuzda kamchiliklar hali anchagina. Sabab sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- 1.O'zbek adabiy tilining g'zaki normalarini barcha bir xilda mukammal egallay olmaganini sezilib turadi. O'zaki adabiy tilni egallash yozma adabiy tildan foydalanishga ko'ra sustroq.
- 2.Adabiy tilda so'zlovchilar nutqida mahalliy shevalar ta`siri kuchli. Bu ayniqsa, lahjaviy talaffuz va lahjaviy aktsentlarda sezilib turadi.
- 3.O'zbek adabiy talaffuzi doirasidagi ko'zga tashlanuvchi xususiyatlardan biri kekxa va yosh avlod nutqidagi tafovutdir...

4. Adabiy til g'zaki shakli normalarining qat'iy lashuvida yozma nutq, yozilgan matnlar, talaffuz (orfoepik) va imlo lug'atlari ijobiy rol o'ynab keldi... O'zaki nutqda yozma nutq uchungina xos bo'lgan ibora va uzun jumlar yuzaga keldi.

Har qanday nutq ma'lum bir so'zlovchi yoki yozuvchi tomonidan tinglovchi yoki o'quvchiga qaratilgan matnning shakllantirilgan tashqi ko'rinishidir. Albatta bu yo'llangan nutq tinglovchiga etib borib ma'lum bir ta'sir ko'rsatsagina unga nisbatan yaxshi nutq deyishimiz mumkin. Nutq har tomonlama yaxshi bo'lishi uchun o'z oldiga ma'lum talablarni qo'yadi. Bu talablar nutqning asosiy sifatleri, xususiyatlari deb yuritiladi. Ular nutqning to'g'riligi, aniqligi, mantiqiyliigi, ta'sirchanliigi, tozaligi, tushunarliigi va maqsadga muvofiqligiidir.

1. Nutqning to'g'riligi. "To'g'rilik deganda,-deb yozadi V.Y.Kostomarov, - nutq madaniyatining zarur va birinchi sharti sifatida adabiy tilning ma'lum paytda qabul qilingan normasiga qat'iy va aniq muvofiq qilinishi, uning talaffuz, imloviy lug'at va grammatik normalarini egallashini tushunish lozim bo'ladi".

Nutqning to'g'riligi uning eng muhim aloqaviy fazilatidir. Nutq to'g'ri bo'lmasa boshqa kommunikativ sifatleri ham vayron bo'ladi. Nutqning tuzilishi to'g'ri bo'lmasa, uning mantiqiyliigi, aniqligi, maqsadga muvofiqligiga ham putur etadi.

Nutq to'g'ri bo'lishi uchun, asosan, ikki normaga – urg'u va grammatik normaga qattiq amal qilishni talab qiladi. So'zlardagi urg'uning ko'chishi bilan ma'nosi ham ba'zan o'zgarib ketishi mumkinligini esdan chiqarmaslik kerak. Bu ham nutqning buzilishiga olib keladi: Olma – olma, hozir – hozir, yigitcha-yigitcha, o'quvchimiz – o'quvchimiz, yangi – yangi va h.k.

Gap tarkibidagi bir so'zga tushadigan mantiqiy (logik) urg'uni ham ma'noni farqlashdagi xizmati katta.

Grammatik normaga rioya qilish deganda gap tuzish qoidalaridan to'g'ri foydalanish, o'zak va qo'shimchalarni qo'shishda xatoga yo'l qo'ymaslik, kelishik qo'shimchalarini o'z o'rnida qo'llash, ega va kesimning mosliigi, ikkinchi darajali bo'laklarni ularga bog'lanish qonuniyatlari tushuniladi.

2. Nutqning aniqligi – bu so'zning o'zi ifodalayotgan voqelikka mutlaqo mos va muvofiq kelishidir. Aniqlik nutqning muhim fazilatlaridan biri sifatida qadimdan ma'lum. G'arb mutafakkirlari ham, Sharq olimlari ham aniqlikni nutq sifatlarining birinchi sharti deb hisoblaganlar. Arastu: "Agar nutq noaniq bo'lsa, u maqsadga erishmaydi",-degan bo'lsa, Kaykovus: "Ey farzand, so'zning yuz va orqa tomonini bilgil, ularga rioya qilgil, so'zlaganda ma'noli gapir, bu notiqlikning alomatidir. Agar gapirgan vaqtingda so'zning qanday ma'noga ega ekanligini bilmasang qo'shga o'xshaysan..." deydi.

Aniqlik nutqning fazilati sifatida yorqin ifodalash qobiliyati bilan, nutq predmetining ma'nosi bilan, nutqda ishlatilayotgan so'z ma'nolarini bilish bilan bog'liq bo'ladi.

Agar notiq o'zi fikr yuritmoqchi bo'lgan nutq predmetini yaxshi bilsa, unga mos so'zlar tanlasa va o'zi tanlagan so'zlarning ma'nolariga mos vazifalar yuklasa nutq aniq bo'lishi tayin. Aniqlik ikki xil bo'ladi: narsaning aniqligi va tushuncha aniqligi.

3. **Nutqning mantiqiyli**gining uning asosiy sifatлари to'g'rilik va aniqlik bilan chambarchas bog'langandir. Chunki grammatik jihatdan to'g'ri tuzilmagan nutq ham, fikrni ifodalash uchun muvaffaqiyatsiz tanlangan lug'aviy birlik ham mantiqning buzilishiga olib kelishi tabiiydir. Mantiqiy izchillikning buzilishi tinglovchi va o'quvchiga ifodalanayotgan fikrning to'liq borib etmasligi, ba'zan umuman anglashilmasligiga olib keladi. Nutqni tuzishdagi e'tiborsizlik natijasida ba'zan, hatto, mantiqsizlik yuz beradi. quyidagi misolga e'tibor qiling: "Ferma jonkuyarlari olti oylik davlatga sut sotish rejalarini muddatdan oldin bajaradilar (gazetadan)". Gapda so'zlarning tartibi to'g'ri bo'lmaganligi, "olti oylik" birikmasining "sotish" so'zidan keyin kelmaganligi tufayli mantiqqa putur etayapti, hatto xato fikr ifodalanayapti.

Tushuncha mantiqiyli alohida olingan matnda fikriy ketma-ketlik, mantiqiy izchillik bo'lishini taqozo qiladi. Ammo, bu talabni nutqiy jarayonning hamma ko'rinishlarida ham o'rtaga qo'yib bo'lmaydi. Masalan: vazifaviylik uslublarida, xususan ilmiy va badiiy nutq uslublarida bu talabga qanday amal qilinishini olib ko'raylik. Ilmiy uslubda yozilgan asarlar yaxlit bir tuzilishga ega. Unda kirish, asosiy qism va xulosa mavjud bo'lib, ular yagona bir xalqaga birlashadi. Matnda bayon qilinayotgan fikrlar qat'iy izchillikda bayon qilinadi. Badiiy nutq tuzilishi esa, bir oz boshqacha. Aytaylik, fikrlar bir maromda bayon etib kelindi-yu, birdaniga uzilish yuz beradi va endi boshqa voqealar hikoya qilinib ketiladi. Bu narsa go'yo mantiqiy izchillikka putur etkazganday ko'rinsa-da, aslida unday emas. Badiiy asarlarda, xususan, qissa, roman kabi janrlardagi keng planlilik tasvir qurilishini ana shunday tuzishni taqozo qiladi. Mantiqan putur etmaganligi bunday asarlarning oxirida ma'lum bo'ladi.

Xulosa qilganimizda, nutqning mantiqiyli deganda, yaxlit bir sistema asosida tuzilgan, fikrlar rivoji izchil bo'lgan, har bir so'z, ibora aniq maqsadga muvofiq ravishda ishlatiladigan nutqni tushunamiz.

4. **Nutqning tozaligi**. Nutqning tozaligi deganda, eng avvalo, uning adabiy tilning lisoniy normasiga muvofiq kelish kelmasligi tushuniladi. Darhaqiqat, yaxshi, ideal nutq hozirgi o'zbek adabiy tili talablariga mos holda tuzilgan bo'lishi, turli til, 2ayri adabiy til unsurlaridan xoli bo'lishi kerak. Bu masalaning lisoniy tomoni bo'lib, nutqiy tozalikning nolingvistik jihatlari ham undan kam bo'lmagan ahamiyatga ega.

Nutqimizning toza bo'lishiga halaqit berayotgan lisoniy unsurlar, asosan, dialektizmlar va varvarizmlardir. To'2ri, ular tilimizda ishlatilishi kerak, busiz bo'lmaydi. Chunki, badiiy adabiyot tilida dialektizm va varvarizmlar bilan ma'lum badiiy-estetik vazifani bajarishi, muallifning ma'lum 2oyasini, niyatini amalga oshirishga xizmat qilishi mumkin. Aytaylik, milliy kaloritni bermoqchi yoki asar qahramonining qaeerlik ekanligiga ishora qilishda dialektizm va varvarizmlarga murojaat qilishi, hatto, zarurdir. Masalan: "Yoshulli, saning qizing bunda gatirilmagan. Ova, yoshulli. San manglayi qara batkirdor, na sababda mundoq yomon so'zlarni elga tarqatding" (Mirmuxsin). Ushbu misolda dialektizmlar hududiy kaloritni berishga xizmat qilgani kabi quyidagi misolda varvarizmlar – chet so'zlar xarakter yaratishda yozuvchiga ko'maklashgan. "Dubora" yana bordi bir ishga shul, (so'kib-net, - dedi, kelma durrak, poshul!)

Parazit so'zlar deb ataluvchi lug'aviy birliklar ham til madaniyati uchun yotdir. Ular, asosan, so'zlashuv nutqida ko'p ishlatilib, notiqning o'z nutqini kuzatib bormasligi, e'tiborsizligi natijasida paydo bo'ladi va bora-bora odatga aylanib qoladi. Masalan: ayrim kishilar o'zlari sezmaganda demak, xo'sh kabi so'zlarni qaytaraverishga o'rganib qolganlar. "Bir dokladchining bir soatli nutqida, -deb yozadi A.Axmedov – "o'rtoqlar" so'zi 101 marta, "ya'ni" so'zi 7q marta, "demak" so'zi 60 marta takrorlanganligining guvohi bo'lamiz. qarang, bir soatlik nutqda 2q4 ta ortiqcha, "bekorchi" so'z ishlatilgan" (A.Axmedov. Til boyligi. – T., 196h, 27-bet).

5.Nutqning ta'sirchanligi. Nutqning ta'sirchanligi deganda, asosan, g'zaki nutq jarayoni nazarda tutilgan va shuning uchun uning tinglovchi tomonidan qabul qilinishidagi ruxiy vaziyatni e'tiborga olish ham muhimdir. Ya'ni, notiq tinglovchilarni hisobga olishi kishilarning bilim darajasidan tortib, hatto yoshigagacha, o'z nutqining tinglovchilar eshitayotgan paytdagi kayfiyatigacha kuzatib turishi, o'z nutqining tinglovchilar tomonidan qanday qabul qilayotganini nazorat qilishi lozim bo'ladi. Professional bilimga ega bo'lgan kishilar oldida jo'n, sodda tilda gapirish maqsadga muvofiq bo'lmagani kabi, oddiy, etarli darajadagi ma'lumotga ega bo'lmagan tinglovchilar oldida ham ilmiy va rasmiy tilda gapirishga harakat qilish kerak emas. Xullas, notiqdan vaziyatga qarab ish tutish talab qilinadi va ifodalamoqchi bo'lgan fikrni to'laligicha tinglovchilarga etkazishga harakat qilish vazifa qilib qo'yiladi. Xo'sh, ta'sirchan nutq deganda qanday nutqni tushunmoq kerak? Unga B.N.Golovin shunday ta'rif beradi: "Ta'sirchan nutq deb nutq qurilishining tinglovchi va o'quvchi e'tibori va qiziqishini qozonadigan xususiyatlariga aytiladi, o'z navbatida shu xususiyatlarga ega bo'lgan nutq ta'sirchan sanaladi".

Omnia tushuna oladigan tilda gapirish, ularni ishonтира olish notiqlar oldiga qo'yiladigan asosiy shartlardan hisoblanadi. Buning uchun esa, yuqorida aytilganidek, mavzuni yaxshi bilishdan tashqari, uni bayon etishning aniq belgilangan rejasi bo'lishi kerak. Nutqdagi fikrlarni birinchi va ikkinchi darajali tarzda tuzib, ularni o'zaro bog'lab, tinglovchilarga avval nutq rejasini tanishtirib, gapni bog'lash lozim. Vaqtni hisobga olish notiqlik fazilatlaridandir. Chunki so'zlash muddati oldin e'lon qilinib, shunga rioya qilinsa, agar iloji bo'lsa, sal oldinroq tugatilsa, tinglovchilar zerikmaydi.

So'zlovchining o'z nutqiga munosabati ham muhimdir, chunki, shunday bo'lgandagina quruq rasmiyatchilikdan qochish bo'ladi. So'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi aloqa yaxshi bo'ladi. Notiq fikrlarni o'zi yoki tinglovchilar hayotidan olingan misollar asosida isbotlashga harakat qilsa, mavzuga doir sub'ektiv fikr mulohazalarini bildirsa, nutq yana ham ta'sirli bo'ladi.

Savollar

- 1.Nutqning kommunikativ sifatlari deganda nimani tushunasiz?
- 2.Nutqning to'g'riligi nutq madaniyati uchun qanday ahamiyatga ega?
- 3.qanday nutqni biz aniq nutq deymiz?
- 4.Nutqning aniqligiga qanday yo'llar bilan erishiladi?

5.O'zbek shoir va yozuvchilarining so'z boyligi haqida so'zlang.

Adabiyotlar

- 1.Rasulov R., Mo'ydinov Q. Nutq madaniyati. T., 2004-yil.
- 2.Nutq madaniyati va uslubiyat asoslar. R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, Y.Tojiyev. -T., 2002-yil
- 3.E.Begmatov. Nutq madaniyati muammosining paydo bo'lishi va asoslanishi // Nutq madaniyatiga oid masalalar. -T., Fan, 1971-yil.
- 4.Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. T., O'qituvchi, 1991-yil
5. E.Qilichev, B.Qilichev. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. Buxoro, 2002-y.

Ma`ruza № 5. Nutqning aniqligi, mantiqiyliги va sofligi.

Reja

1. Aniqlik nutqning asosiy kommunikativ sifati.
2. Sinonimiya, omonimiya, paronimiya va aniqlik.
3. Nutqning mantiqiyliги.
4. Nutqning sofligi va unga putur etkazuvchi unsurlar.

Tayanch tushunchalar.

Sinonimiya, omonimiya, diolog, monolog, paronimiya, metafora, metonimiya, leksikografiya, jargon, vul`garizm, kantselyarizm, ekstrolingvistik, semasiologiya, leksikologiya.

Nutq madaniyatining aloqaviy sifatlaridan hisoblangan mantiqlilik, aniqlik va ta`sirchanlik ham, ma`lumki, adabiy til normalariga to`la amal qilish orqali ta`minlanadi. Normaga amal qilmaslik mantiqsizlikni vujudga keltirib qo`yishi, nutqni buzishi mumkin. Masalan, “Kunlar isib ketdi, muzlar eridi” gapini olaylik. Bu gap bog`lovchisiz qo`shma gapdir. Grammatik qurilish to`g`ri, so`zlar o`zaro to`g`ri bog`langan, qo`shma gap qismlari hisoblangan har bir sodda gap orqali ifodalangan fikr ham to`g`ri, umumiy fikr ham mantiqqa mos keladi. Shu gapni “Muzlar eridi, kunlar isib ketdi” shaklida o`zgartirib ko`rilsa, yana har bir gap ifodalagan fikr ham so`zlarning birikishi va to`g`riligicha qolaveradi. Biroq endi mantiq buziladi. Demak, bu qo`shma gap qismlarining o`rinlashish tartibi faqat birinchi holatdagi kabi bo`lishi lozim. Yoki boramiz biz uyimizga tarzida qo`llash adabiy normaga mos emas. o`zbek adabiy tilida eganing oldin, kesimning gap oxirida kelishi grammatik normadir. Shunga ko`ra, bu gapdagi bo`laklar Biz uyimizga boramiz gapidagi kabi joylashishi kerak, aks holda nutq to`g`ri bo`lmaydi, mantiq buziladi, ta`sirchanlik ta`minlanmaydi.

Ko`rinadiki, lisoniy vositalarni yuqoridagi kabi noto`g`ri qo`llash birinchidan nutqni buzsa, ikkinchidan mantiqiylikka, aniqlikka va ta`sirchanlikka ta`sir qiladi. Demak, adabiy til normasining buzilishi, nutq sifatiy xususiyatiga salbiy ta`sir qiladi. Ana shuning uchun ham nutq madaniyati sohasi tilshunoslik fani bilan – normativ grammatika bilan chambarchas bog`liq holda bo`ladi va unga tayanadi.

Nutq madaniyatining sifatlaridan biri **nutqning boyligidir**. Nutqning boyligini tilning lug`at boyligi ta`minlaydi. Shuning uchun ham tilda lug`atlarning o`rni kattadir. U so`zlovchi uchun katta bir xazina bo`lib, notiq ana shu xazinadan bahramand bo`lsagina o`z nutqini boy qila oladi. Ma`lumki, yangi so`zlar, atamalarning hosil qilinishi, o`zlashtirilishi tilshunoslik fanining tekshirish ob`ektidir.

Nutq madaniyati sohasining **leksikologiya** va **semasiologiya** sohalari bilan uzviy bog`liqligi hech shubhasizdir. Nutqiy aniqlik va mantiqiylikni tilning so`z boyligini egallamasdan, har bir so`zning ma`nolarini aniq bilmasdan turib ta`minlash mumkin emas. Jumladan, tildagi sinonimlarni yaxshi bilmasdan turib, tushunchalarni aniq ifodalab bo`lmaydi. Masalan **yuz** so`zi anglatgan tushuncha

bilan **bashara** so'zi anglatgan tushuncha bir emas: Basharangga odam qarab bo'lmaydi gaplarini olib qaraylik. Bu ikkala gap ma'nosida go'yo farq yo'qdek. Biroq birinchi gapda shaxsning butun gavdasi, ust-boshi ko'zda tutilsa, ikkinchi gapda yuzi ko'zda tutiladi. Demak, yuz va bashara so'zlari o'zaro sinonim bo'lsada, ular anglatayotgan tushunchalar bir-biridan farq qiladi.

Tilning so'z boyligini, uning sinonimlar, antonimlar, qolaversa, omonimlar sistemasini, har bir so'zning o'ziga xos ma'no va grammatik xususiyatlarini, ularning o'zaro munosabatlarini yaxshi bilish – nutqning tozaligi, ta'sirchanligi, ifodaliligi, jo'yaliligi, qisqaligi kabi ko'pgina boshqa aloqaviy sifatlarni ham ta'minlaydi. o'zbek tilida mavjud bo'lgan lug'aviy imkoniyatlarni bilmaslik natijasida, masalan, elvizak so'zi urnida skvoznyak yoki tomorqa so'zini bilmaslik natijasida uning o'rnida hovli yoki boshqa so'zni ishlatib qo'yish kabilar o'z-o'zidan nutq tozaligiga putur etkazadi, sinonimlarni bilmaslik nutq ifodaligiga salbiy ta'sir qiladi; jumla tuzishni bilmaslik, grammatik qoidalarni to'g'ri egallamaslik nutq tejamlilikiga zarar qiladi va h.k.

Yuqorida aytganimizdek, tilning lug'at tarkibini yaxshi bilmasdan turib boy nutqqa erishib bo'lmaydi. Demak, nutq madaniyati ilmiy tarmoq sifatida **lug'atshunoslik** (leksikografiya) bilan uzviy aloqadordir.

Lu2atlarning xazina ekanligini, nutq malakalarini oshirishda juda katta ahamiyatga ega ekanligini ko'pgina buyuk olimlar, har xil sohalarning mutaxassisleri, yozuvchilar, shoirlar doimo ta'kidlab kelishgan.

S.Akobirovning quyidagi fikri juda ahamiyatlidir: “Fikrni qisqa, aniq va to'g'ri ifodalash uchun eng muvofiq so'z topish kerak bo'lgan hollarda ham lug'atlardan foydalaniladi”.

Adabiy til uchun begona usullari bo'lmagan axloq normalari tan olmaydigan so'zlardan xoli bo'lgan nutq sof nutq de-yiladi. Ba'zi holatlarda nutq sofligiga quyidagilar putur etkazib turadi:

- A) mahalliy dialekt va shevalarga xos so'z va so'z birikmalarining talaffuzi, urg'usi;
- a) o'rinsiz qo'llangan chet so'z va so'z birikmalari;
  - b) jargonlar;
  - v) vul'garizmlar;
  - g) nutqda ortiqcha takrorlanadigan parazit so'zlar;
  - d) kantselyarizmlar.

Notiq nutqida atamalar va mutaxassislikka oid leksika asosiy o'rinni egallaydi. Ular o'quvchi bilimining, dunyoqarashining omili hisoblanadi. Shuning uchun o'qituvchi har bir yangi atamani to'g'ri va yorqin izohlab o'quvchi ongiga singdirib berishi lozim.

Aniqlik ikki xil bo'ladi. Narsaning aniqligi va tushuncha aniqligi. Narsaning aniqligi nutqda aks etgan mavjudlikni narsalar, hodisalar doirasi bilan nutq mazmunining munosabatida ko'rinadi.

Demak, mavjudlik narsalar, hodisalar orqali nutqda aniq aks etgan.

Aniq nutq yaratish so'zlovchidan quyidagilarni o'rganish va ularga amal qilishni talab qiladi:

A) tilning sinonimlik imkoniyatlarini bilish va sinonimlik qatoridan kerakli variantni ajratib nutqda qo'llash;

B) nutqda ishlatiladigan so'zning anglatgan ma'nolarini har tomonlama bilish, noijodiy taxminiy qo'llashlardan qochish, chunki betayin so'z qo'llash nutqni beburd qiladi;

V) omonimlarning xususiyatlarini bilish, chunki ularni bilmaslik aniqlikning buzilishiga olib keladi;

D) paronimlarni bilish, ulardagi tovush yaqinliklariga e'tibor berish.

Nutqning mantiqiyliigi – nutqda bayon etilgan fikrning qismlari va alohida fikrlarning o'zaro munosabatliligi mantiqiylik deb yuritiladi. Mantiqiy nutqda gaplardagi fikrlar butun nutqdan kelib chiqadigan fikrning qismlari hisoblanadi. Ular orasida ziddiyat bo'lmaydi, mantiqiylik aniqlikka suyanadi. Bunda predmet aniqligi ham tushuncha aniqligi ham mavjud.

Ekstrolingvistik – to'g'ri mulohaza qilishning normalari va printsiplarini egallashni taqozo etadi.

Nutqning ifodaliligi – notiq nutqining muhim shartlaridan biri ifodalilikdir. Ifodalilik nutqning tinglovchi tomonidan qabul qilinishini ta'minlaydi. Irodalari sodda, ammo katta mazmunga ega bo'lgan nutq tinglovchilik nuqtai nazaridan qaraganda kishilarning nutqlari xilma xildir. hatto bir mavzuga ba'ishlangan turli kishilarning nutqi turlicha ifodalanishi mumkin. Bunday nutqlarning biriga tinglovchi qiziqib qarasa, boshqasiga nisbatan loqayd munosabatda bo'ladi. Nutqni ravon qilishda mavzu va xabarning mantiqi, dalillarning yangiligi, muallifning ta'sir o'tkazish vositalari, nutqning struktura xususiyatlari muhimdir.

O'xshatish –kabi, singari, day, dek kabi vositalar bilan hosil qilinadi. o'xshatish nutqning turlari uchun ham muhim. Ammo u badiiy nutqda ko'proq uchraydi:

...Okoplardan ov chiqadi

Och bo'riday ulishib.

Metafora – narsalar, hodisalar orasida o'xshashlikka asoslanib bir-biriga xos bo'lgan belgi xususiyatlarini boshqasiga ko'chirishdir.

Sinekdoxa ham nutqning ifodaliligini ta'minlaydi.

Biz ham... quyosh, tuproq vaslidan,

qiziydi, orqada, oldimizda yo'l

Go'zal bo'lib ketmish tuproq aslida,

Urib sochib o'tgach mehnat nomli gul.

Metonimiya – narsalarning zamon va makonda o'zaro bog'lanishlariga asoslanadi.

Faqat Chust do'ppisi ostidan toshgan,

Kumush xalqalardan oqib tushar ter.

(Zulfiya).

“Kumush xalqalar”ning chust do'ppisi ostidan toshib turishi ularning qo'n2iroq soch o'rnida ishlatilganligini anglashga imkon beradilar.

Nutq boyligi – notiq nutqining boyligi (rang-barangligi) de-yilganda unda ishlatiladigan til vositalarining ko'pligi, kam takrorlanganligi, tinglovchiga ko'rsatgan ta'siri tushuniladi.

Nutqning o'rinliliği – bu nutqning fazilatları ichida eng muhimlaridan biridir. Chunki nutqning boshqa fazilatları barcha uchun, nutq so'zlanib turgan sharoit uchun o'rinli bo'lsagina o'zini ko'rsata oladi.

Norma va maqsadga muvofiqlik – norma kishining xulqini boshqaruvchisi, yo'naltiruvchisidir. Bunday boshqarish juda zarur, ammo yaxshi nutq uchun bu boshqaruvning o'zi etarli emas. Chunki norma nutqning borliqqa, zarur jamiyatga, ongga, kishilar xulqiga munosabatlariga norma aloqador emas, ularni o'z ichiga olmaydi.

Nutq odobi – insonning umumiy axloqini belgilovchi asosiy mezondir. o'rta Osiyoda axloqiy tarbiya o'z an`analariga egadir. Axloq haqidagi ibratli, dastlabki fikrlar qadimgi turkiy yodnomalarda, buyuk allomalarning asarlarida va boshqa yozma yodgorliklarda bizgacha etib kelgan. Nutq shaxsiy hodisa, Nutqni har bir shaxs o'zi tuzadi. Normativlarni tanlash, baholash ham shaxs tomonidan bajariladi.

Yoqimli va jarangdor ovozga ega bo'lgan notiq tinglovchilarni ovozinig shiradorligi bilan ham asir etadi. Bunday muvaffaqiyatga erishish uchun notiq o'z ovoz kuchini, shiradorligini, yoqimlilikini bilishi zarur. Lozim bo'lganda undan foydalana bilish mahoratiga ega bo'lishi darkor. o'z ovozida kamchilik sezgan notiq uni yo'qotishga harakat qiladi. Buning uchun ovozdan foydalanish va yaxshilash texnikasi bir-ikki mashq bilan ovozni yaxshilab bo'lmaydi. Notiqning ovozida quyidagi xususiyatlar bo'lmo2i lozim:

- jarangdorlik;
- keng diapazonlilik;
- xavodorlik;
- ixchamlik;
- chidamlilik;
- moslashuvchanlik;
- qarshi to'lqinlarga nisbatan barqarorlik.

Nutq texnikasi deyilganda nutqni tinglovchi yoki o'quvchiga etkazishda qo'llaniladigan vositalar tushuniladi. Nutq ikki xil ko'rinishda bo'lganidan uning texnikasini ikki xil ko'rsatish mumkin:

- q.O2zaki nutq texnikasi;
- w.Yoma nutq texnikasi.

O2zaki nutq texnikasi – bunda tovush, bo'2in, so'zlarni, uning shakllarini talaffuz etishni yaxshilash borasida nutq organlarini faollashtiruvchi mashqlarni anglatadi.

Yozma nutq texnikasi - bu nutq texnikasi o'z mohiyatiga ko'ra ikki turga bo'linadi:

A) har qanday yozma nutq xat boshidan bosh harf bilan boshlanadi. har gap mazmunan, nisbatan tugallagan bo'lishi, erkin fikr anglatishi kerak. Gap tugagandan so'ng mazmunga ko'ra tegishli tinish belgisi qo'yiladi;

B) ma`lum bir fikr bayon etilgandan so'ng, nutqning tarkibiy qismi bo'lgan boshqa bir fikr xat boshidan boshlanishi zarur. Xat boshidan bir-biri bilan mantiqiy bog'langan bo'lishi lozim;

V) diologlardan tashkil topgan yozma nutqdan har bir shaxsning gapi tire orqali yoziladi;

G) ko'chirma gaplar, o'z ma'nosida ishlatilmagan so'zlar, birikmalar qo'shtirnoq ichiga olinadi;

D) nutq uchun ikkinchi darajali hisoblangan undagi gaplarning tarkibiy qismi hisoblanmaydigan narsalar tire yoki qavs bilan ajratiladi;

e) ot, kesim, izohlovchi, undalma ajratilgan bo'laklarga tegishli tinish belgilari bilan ajratiladi;

J) nutqning xat boshidan yirik qismlari boblarga bo'lib ko'rsatiladi.

Nutq ma'lum sur'at bilan aytiladi nutq aytilish jarayonida surat oshib yoki pasayib turadi. Bu ifodali so'zlashga xos xususiyat bo'lib, tinglovchi xulqiga ta'sir etishi, nutqning yaxshi etib borishini ta'minlaydi. Sur'at ifodali nutqning ajralmas bo'lagi. Sur'atsiz bir maromda aytilgan nutq lanj, so'lzil, ta'sirsiz bo'ladi. So'zlashganda ba'zi o'rinlarda sur'atni oshirib borish, jonlantirish, tinglovchilar diqqatini jalb etishdir.

Nutq texnikasi – deyilganda nutqni tinglovchi yoki o'quvchiga etkazishda qo'llaniladigan vositalar tushuniladi. Nutq ikki xil ko'rinishda bo'lganidan uning texnikasini ikki xil ko'rsatish mumkin.

To'xtam – ovozning vaqtincha to'xtashi (dam olishi orqali) bo'lib, bu bir davrda nafas olinadi va nutq a'zolari artikulyatsiyadan to'xtaydi va nutq oqimi uziladi. To'xtam davrida nafas olinadi va nutqning navbatdagi qismini talaffuz etishga hozirlik ko'riladi. To'xtamdan turli maqsadlarda foydalaniladi.

Nutqning bir nafas tugaguncha aytilgan qismidan so'ng yangi nafas olish uchun qilingan to'xtalish nafasni rostlash to'xtamida o'pkaga xavo to'ldirib olinadi. Bunday to'xtam radio, televideniya suhandonlari yaxshi foydalanadilar.

Takrorlash uchun savollar

1. Aniqlik nima Uning kommunikativ sifatlari haqida aytib bering.
2. Sinonimiya, omonimiya va paronimiya nima?
3. Nutqning mantiqiyliги deganda nimani tushunasiz?
4. Nutqning sofligiga putur etkazuvchi unsurlar nima?
5. Nutq texnikasi nima? Uning qanday turlari bor?

Adabiyotlar

1. Rasulov R., Mo'ydinov Q. Nutq madaniyati. T., 2004-yil.
2. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslar. R. Qo'ng'urov, E. Begmatov, Y. Tojiyev. -T., 2002-yil
3. E. Begmatov. Nutq madaniyati muammosining paydo bo'lishi va asoslanishi // Nutq madaniyatiga oid masalalar. -T., Fan, 1971-yil.
4. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. T., O'qituvchi, 1991-yil
5. E. Qilichev, B. Qilichev. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. Buxoro, 2002-y.

Ma'ruza № 6. Nutq madaniyati va o'qituvchi nutqi

Reja:

1. Nutqiy madaniyat va o'qituvchi nutqi.
2. Nutq texnikasi.
3. O'qituvchi nutqiga qo'yiladigan asosiy talablar.

Tayanch tushunchalar.

Nutq texnikasi, to'xtam, artikulyatsiya, nutq odobi, keng diapazonlilik.

Taniqli notiqlar ham o'z nutqlarining namunali bo'lishini ta'minlashda quyidagi asosli holatlarga alohida e'tibor berganlar:

1. O'zi to'xtalmoqchi bo'lgan masalaga o'z munosabatini aniq belgilab olish;
2. O'z dunyoqarashiga ega bo'lish, so'z bilan ish birligi, nazariya bilan tajribaning dialektik birligiga erishish, fikrlarni ilmiy asoslash.
3. Mavzuga mas'uliyat bilan yondoshish, uni omma oldida to'liq ochib berishga, yoritishga diqqat qilish.
4. Har bir nutqqa jiddiy tayyorgarlik ko'rish, jumladan, ma'ruzani nimadan boshlashdan tortib, nima bilan tugatishgacha jiddiy o'ylab olish, masalalarni o'rtaga tashlash, ketma-ketligini yaxshi belgilab olish, ularning o'zaro bog'lanishini ta'minlash, ma'lum rejalar yoki reja-konspektlar tuzib olib, o'zi uchun alohida va keng to'xtalish zarur bo'lgan urinishlarini belilab olish va b.

Nutqning ta'sirchanligiga erishishda tilning tasviriy vositalari hisoblangan metafora, metonimiya, sinekdoxa, o'xshatish, epitet, takror va adabiy ko'chirmalarning ham o'rni beqiyosdir. quyidagi misollarga e'tibor beraylik: Odam bo'l, otang kabi axmoq bo'lma – Odam bo'l otang kabi, axmoq bo'lma yoki Mulla a'lam to'g'ri, odam emas – Mulla a'lam to'g'ri, odam emas. Bu gaplarda ohangning o'zgarishi gap mazmunining tamomila o'zgarib ketishiga sabab bo'lgan. Bulardan tashqari nutqda ta'sirchanlikni ta'minlash uchun maqollar, matallar, hikmatlar, so'z va iboralar, ayniqsa, frazeologizmlardan keng foydalanish zarur. Yozuvchi Abdulla Qahhor o'z hikoyalarining ko'pchiligida epigraf sifatida maqollar keltirish bilan darhol o'quchini diqqatini tortadi: “Osmon yiroq – er qattiq” (“Bemor”); “Otning o'limi – itning bayrami” (“O'g'ri”) kabilar.

Ochiq chehrali odam ikki yuzlamachilikdek nuqsondan yiroq bo'ladi. Ochiq chehralilik, ayniqsa, o'qituvchi uchun zarur fazilatlardandir. Zero, o'quvchilar qalbiga yo'l topish, mehrini qozonish, o'z fanining chinakam ixlosmandi qila olish xazilakam ish emas. Buning uchun, albatta, o'qituvchining keng fe'li-yu saxovatli qalbi o'tkir zehni-yu, tiyrak nigohi muhimdir.

Agar, o'qituvchi o'quvchilarning yuragiga yaqin narsalarni bilolmasa, ularda o'ziga nisbatan iliq hissiyot hosil qilolmasa, ular ko'ngliga yo'l topishi juda qiyin bo'ladi.

Inson xulq-atvorida eng muhim qonun bor, agar biz bu qonunga amal qilsak, hech qachon ko'ngilsiz holatga tushmaymiz. Chunki bu qonun o'quvchilarni ko'proq o'zimizga mo'yil qilishga yordam beradi. Lekin, biz uni ozgina buzishimiz bilan darrov ko'ngilsizlikka uchraymiz. Bu qoida quyidagichadir:

o'quvchilar bilan shunday muomilada bo'lingki, ular bu muomiladn o'zlarining ahamiyatliroq ekanini his qilishsin. Boshqalarning ko'z o'ngida ahamiyatli bo'lish xohishi inson tabiatining eng asosiy belgilaridan biridir. Chunki kattalarning o'z suhbat mavzusi bo'lgani kabi, bolalarning ham to'lib-toshib gapiradigan mavzulari bo'ladi. Shuning uchun ko'pni ko'rgan kishilar bolalar bilan bola bo'lib, keksalar bilan keksa bo'lib suhbat qurishga harakat qiladilar. Tajribali o'qituvchilar suhbat cho'zida inson ko'nglini asrashga unga muloyimlik bilan yo'l topishga harakat qiladilar. Biror jiddiyroq fikrni aytishdan oldin o'quvchisini (tinglovchini) suhbat mavzuiga tayyorlab olishga intiladilar. Shunday qilinganda eshituvchi har qanday hayajonli yoki qay'zuli xabarlarini ham ancha engil qabul qiladi va to'g'ri munosabatda bo'ladi. Inson qalbini zabt etish, uning muhabbatini qozonish uchun ko'p narsa kerak emas, shirin so'z, samimiy muomala kifoya.

Inson butun umri davomida o'z nutqini takomillashtirib boradi. U tilimizning boy imkoniyatlaridan unumli foydalanish orqali nutqning go'zal, ravon, ifodali, ta'sirchan bo'lishiga intiladi. Zero, go'zal va ta'sirchan so'zlay bilish ham san'at. Lekin bu san'atdan bebahra insonlar ham hayotimizda uchrab turadi. Bu san'atdan, boshqa kasb egalaridan farqli o'laroq o'qituvchi bebahra bo'lsachi? Bu aslo kechirib bo'lmas xoldir. "Qaysi fanni o'qitishdan qat'i nazar, o'qituvchining asosiy quroli, ta'bir joiz bo'lsa, ketmoni uning nutqidir. Ketmon o'tkir bo'lmasa, erning ham, ketmonchining ham xoliga maymunlar yi'laydi. Xuddi shunday, o'qituvchining nutqi o'tmas, nochor bo'lsa, uning bilimi qanchalik chuqur va tugal bo'lmasin o'ziga ham azob, o'quvchi sho'rlikka ham azob. Ona tilida puxta, lo'nda va shirador nutq tuza olish malakasi va mahorati matematika o'qituvchisi uchun ham, ona tili o'qituvchisi uchun ham birday zaruriy fazilatdir. o'qituvchi go'zal, o'zini ham, so'zini ham qiynamaydigan ravon va iboralarga boy nutqi bilan o'quvchilarni mahliyo etib, bermoqchi bo'lgan bilimni yosh inson shuuriga osonlik bilan olib kiradi. Zotan ona tili milliy ma'naviyatimizning, dunyoni teran idrok etishimizning zaminidir". ("Ma'rifat manzillari" N.Maxmudov, 28-bet).

Nutq odobi – insonning umumiy axloqini belgilovchi asosiy mezondir. o'rta Osiyoda axloqiy tarbiya o'z an'alariga egadir. Axloq haqidagi ibratli, dastlabki fikrlar qadimgi turkiy yodnomalarda, buyuk allomalarning asarlarida va boshqa yozma yodgorliklarda bizgacha etib kelgan. Nutq shaxsiy hodisa, Nutqni har bir shaxs o'zi tuzadi. Normativlarni tanlash, baholash ham shaxs tomonidan bajariladi.

YOqimli va jarangdor ovozga ega bo'lgan notiq tinglovchilarni ovozining shiradorligi bilan ham asir etadi. Bunday muvaffaqiyatga erishish uchun notiq o'z ovoz kuchini, shiradorligini, yoqimlilikini bilishi zarur. Lozim bo'lganda undan foydalana bilish mahoratiga ega bo'lishi darkor. o'z ovozida kamchilik sezgan notiq uni yo'qotishga harakat qiladi. Buning uchun ovozdan foydalanish va yaxshilash texnikasi bir-ikki mashq bilan ovozni yaxshilab bo'lmaydi. Notiqning ovozida quyidagi xususiyatlar bo'lmog'i lozim:

- jarangdorlik
- keng diapazonlilik;
- xavodorlik;
- ixchamlik;

- chidamlilik;
- moslashuvchanlik;
- qarshi to'liqlarga nisbatan barqarorlik.

Nutq texnikasi de-yilganda nutqni tinglovchi yoki o'quvchiga etkazishda qo'llaniladigan vositalar tushuniladi. Nutq ikki xil ko'rinishda bo'lganidan uning texnikasini ikki xil ko'rsatish mumkin:

1. Og'zaki nutq texnikasi;
2. Yozma nutq texnikasi.

Og'zaki nutq texnikasi – bunda tovush, bo'g'in, so'zlarni, uning shakllarini talaffuz etishni yaxshilash borasida nutq organlarini faollashtiruvchi mashqlarni anglatadi.

Yozma nutq texnikasi - bu nutq texnikasi o'z mohiyatiga ko'ra ikki turga bo'linadi:

A) har qanday yozma nutq xat boshidan bosh harf bilan boshlanadi. har gap mazmunan, nisbatan tugallagan bo'lishi, erkin fikr anglatishi kerak. Gap tugagandan so'ng mazmunga ko'ra tegishli tinish belgisi qo'-yiladi;

B) ma'lum bir fikr bayon etilgandan so'ng, nutqning tarkibiy qismi bo'lgan boshqa bir fikr xat boshidan boshlanishi zarur. Xat boshidan bir-biri bilan mantiqiy bog'langan bo'lishi lozim;

V) diologlardan tashkil topgan yozma nutqdan har bir shaxsning gapi tire orqali yoziladi;

G) ko'chirma gaplar, o'z ma'nosida ishlatilmagan so'zlar, birikmalar qo'shtirnoq ichiga olinad

D) nutq uchun ikkinchi darajali hisoblangan undagi gaplarning tarkibiy qismi hisoblanmaydigan narsalar tire yoki qavs bilan ajratiladi;

e) ot, kesim, izohlovchi, undalma ajratilgan bo'laklarga tegishli tinish belgilari bilan ajratiladi;

J) nutqning xat boshidan yirik qismlari boblarga bo'lib ko'rsatiladi.

Nutq ma'lum sur'at bilan aytiladi nutq aytilish jarayonida surat oshib yoki pasayib turadi. Bu ifodali so'zlashga xos xususiyat bo'lib, tinglovchi xulqiga ta'sir etishi, nutqning yaxshi etib borishini ta'minlaydi. Sur'at ifodali nutqning ajralmas bo'lagi. Sur'atsiz bir maromda aytilgan nutq lanj, so'lzil, ta'sirsiz bo'ladi. So'zlashganda ba'zi o'rinlarda sur'atni oshirib borish, jonlantirish, tinglovchilar diqqatini jalb etishdir.

Nutq texnikasi - deyilganda nutqni tinglovchi yoki o'quvchiga etkazishda qo'llaniladigan vositalar tushuniladi. Nutq ikki xil ko'rinishda bo'lganidan uning texnikasini ikki xil ko'rsatish mumkin.

To'xtam – ovozning vaqtincha to'xtashi (dam olishi orqali) bo'lib, bu bir davrda nafas olinadi va nutq a'zolari artikulyatsiyadan to'xtaydi va nutq oqimi uziladi. To'xtam davrida nafas olinadi va nutqning navbatdagi qismini talaffuz etishga hozirlik ko'riladi. To'xtamdan turli maqsadlarda foydalaniladi.

Nutqning bir nafas tugaguncha aytilgan qismidan so'ng yangi nafas olish uchun qilingan to'xtalish nafasni rostdash to'xtamida o'pkaga xavo to'ldirib olinadi. Bunday to'xtam radio, televideniya suhandonlari yaxshi foydalanadilar.

Takrorlash uchun savollar

- 1.O'qituvchi nutqiga qanday talablar qo'yiladi?
- 2.O'qituvchi ovozdan qanday foydalanish kerak?
- 3.O'qituvchi nutqida fikrni ifodalash usullari.
- 4.Nutq texnikasi nima?
- 5.YOzma nutq texnikasining g'zaki nutq texnikasidan farqli tomonlari nimalardan iborat?
- 6.Notiq ovozdagi asosiy xususiyatlar qanday?
- 7.O'qituvchi nutqiga qo'-yiladigan asosiy talablar haqida gapiring.

Adabiyotlar

- 1.Rasulov R., Mo'ydinov Q. Nutq madaniyati. T., 2004-yil.
- 2.Nutq madaniyati va uslubiyat asoslar. R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, Y.Tojiyev. -T., 2002-yil
- 3.E.Begmatov. Nutq madaniyati muammosining paydo bo'lishi va asoslanishi // Nutq madaniyatiga oid masalalar. -T., Fan, 1971-yil.
- 4.Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. T., O'qituvchi, 1991-yil
5. E.Qilichev, B.Qilichev. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. Buxoro, 2002-y.